HET LAND VAN AALST

Tijdschrift van de Geschiedkundige Vereniging Het Land van Aalst

Het Land van Aalst
DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT

Uitgegeven door de geschiedkundige vereniging "Het Land van Aalst", met de steun van Vlaamse Gemeenschap, Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, Stad Aalst en Stad Ninove.

Prijs voor een jaarabonnement:
Leden: € 15 - Steunende leden: € 22 - Beschermende leden: € 33
Te storten op rek. 393-0303276-46 van Het Land van Aalst, Brouwerijstraat 39, 9300 Aalst.

De vereniging werd opgericht in 1949 en heeft als werkgebied de gemeenten van de vroegere bestuurlijke eenheid "Het Land van Aalst" in haar grootste uitgestrektheid, alsmede van enkele aangrenzende Oostvlaamse gemeenten (grosso modo de streek tussen Schelde en Dender). Initiatiefnemers en stichters waren + Albert Van Lil (beheerder 1949-66) en + Jozef Van Overstraeten (voorzitter 1949-52). Tot de stichters hoorden eveneens + Arthur Broeckaert, + Hendrik Vangassen (voorzitter 1954-63), + Jozef Van Cleemput, + Jozef De Brouwer, + Valère Gaublomme, + Frits Van Acker, + Basiel Boel, + Marcel Cornelis en + Jules Pieters. Latere voorzitters waren + Jozef Borremans (1953-1954), + Frits Courteaux (1963-1980) en Luc De Rijck (1980-1984) erevoorzitter.

Het bestuur van de vereniging is als volgt samengesteld:
Luc Robijns, voorzitter
Marcel Cock, ondervoorzitter
Freddy Caudron, Lieve De Mecheleer (verslaggever), Wenceslaus Mertens, Marc Uyttersprot (bibliothecaris-archivaris), Geert Van Bockstaele, Mieke Van Damme, Dirk Van de Perre (redactiesecretaris), Georges Vande Winkel (bibliografie), Bart Van Langenhove, Wilfried Vernaeve (beheerder).

Ledenadministratie en algemene correspondentie:
Wilfried Vernaeve, Brouwerijstraat 39, 9300 Aalst
tel. 053 77 43 38
e-mail: WilfriedVernaeve@telenet.be
Redactiesecretariaat en toezending kopij:
Dirk Van de Perre, Hoogstraat 23, 9401 Ninove-Pollare
tel. 054 33 73 27
e-mail: dirk.vandeperre@belgacom.net

E-mail vereniging: landvanaalst@wol.be
Website: http://www.landvanaalst.tk

Elke auteur is verantwoordelijk voor de inhoud van zijn artikel.
Zetel van de vereniging: Krokusstraat 1, 9308 Aalst-Hofstade
Kaftontwerp: Bart Maris
Druk: De Riemaecker Printing, Nukerkeplein 9, 9681 Nukerke 055 21 14 04

ISSN 0778-7731

HET FINANCIEEL BELEID VAN DE HEILIGE GEESTTAFEL TE AALST
Armenzorg te Aalst in de achttiende eeuw

Jelle MOENS

1. Inleiding

Het onderzoek naar de werking van een armentafel in een middelgrote stad gedurende de achttiende eeuw, werd ingegeven door verschillende motivaties [1]. Allereerst is er het gegeven dat studies omtrent armenzorg zich vaak toespitsen op grote Vlaamse stedelijke kernen of op plattelandsgemeenschappen. Voor middelgrote steden zijn slechts vage inlichtingen bekend. Aalst kreeg op het gebied van de sociale geschiedenis reeds heel wat aandacht in het kader van de negentiende-eeuwse industrialisatie. De schrijnende levensomstandigheden van het fabrieksproletariaat en de progressieve figuur van priester Daens zijn hier niet vreemd aan. De basis van deze menselijke ellende gaat echter terug tot de achttiende eeuw. In honderd jaar tijd nam de bevolking toe van 8 000 tot 11 000 inwoners, bracht de geest van de Verlichting een doorgedreven secularisatie op gang en zorgden de talrijke regimewissels voor heel wat beroering bij de gewone man. Plunderende troepen, misoogsten, roversbenden, sukkelaars op de dool, ... allen teisterden ze de stad Aalst. Deze sociale evolutie, en in het bijzonder de positie van de lokale armenzorg, kan opgevolgd worden aan de hand van het rijke bronnenmateriaal in het stadsarchief van Aalst.

De twee voornaamste instanties zijn de Heilige Geesttafel en de stadsmagistraat van Aalst [2]. Van bij de aanvang van dit onderzoek werd ervoor gekozen de klemtoon te leggen op de rekeningen van de proviseurs van de Heilige Geesttafel. Aan de hand van zes doorsneden, die als illustratiemateriaal werden verwerkt, werd per twintig jaar een concreet beeld verkregen van de talrijke inkomsten- en uitgavenposten. De resterende rekeningen werden doorgenomen op basis van een invulformulier. Voor de achttiende eeuw is er een

[1] Dit artikel is een verkorte weergave van de licentiaatsverhandeling van J. MOENS, De sociale politiek van de Heilige Geesttafel. Armenzorg te Aalst in de achttiende eeuw, R.U.G., 2003, 2 volumes. Meer volledige omschrijvingen en cijfergegevens kunnen hierin teruggevonden worden.

[2] De stadsmagistraat is het schepencollege dat onder leiding stond van een voorschepen (burgemeester).

omvangrijke reeks van 42 registers voorhanden die de periode 1701-1798 beslaat. De armenrekeningen beslaan niet steeds een zelfde boekhoudkundige periode en werden opgesteld volgens de reële of enkelvoudige boekhouding. Hierbij werd een ideaal beeld geschetst waarbij alle financiële transacties sowieso werden geboekt. Transacties die in werkelijkheid niet hadden plaatsgevonden werden vervolgens tegengeboekt bij de uitgaven. In de aanhef van elke rekening gaf de ontvanger in kwestie een korte verantwoording van zijn activiteiten en garandeerde hij de inzage van de bewijsstukken van de afgelopen rekening door deze in de 'komme', die in de vergaderzaal stond, te verzamelen. Het controlemechanisme waaraan verantwoording verschuldigd was, bestond uit twee schepenen als vertegenwoordigers van de wet, de griffier van de stadsmagistraat en de pastoor van de Sint-Martinuskerk als plaatselijke geestelijke vertegenwoordiger. Als aanvulling op deze boekhoudkundige documenten werd de nalezing gecombineerd met het doornemen van de resolutieboeken van dezelfde proviseurs. Dit boek bevatte niet de schriftelijke neerslag van de wekelijkse vergaderingen maar berichtte wel op onregelmatige tijdstippen over eerder uitzonderlijke aangelegenheden. Een andere belangwekkende bron was het pak 'Diverse stukken betreffende de behoeftigen' dat gedifferentieerde maar waardevolle informatie bevatte waaronder een lijst met behandelde patiënten van dokter Meganck, een fragment uit het strafboek voor bedelaars en een armenlijst uit 1765-1766 met de persoonlijke gegevens en aanvragen tot ondersteuning van 147 personen. Naast deze basisbronnen werd de visie van de stedelijke overheid bestudeerd aan de hand van de stadsrekeningen en de resolutieboeken van het schepencollege. Ter afronding van het bronnenonderzoek werden nog enkele stukken uit de archieven van de Sint-Martinuskerk en het Land van Aalst doorgenomen.

Ondanks dit gevarieerde bronnenmateriaal dient te worden opgemerkt dat elke studie die zich focust op de onderste lagen van de maatschappij steeds geconfronteerd wordt met een specifiek bronnenprobleem. De onderzochte documenten zijn allen opgesteld door derden aangezien de doelgroep, in casu de behoeftigen, in de zelfkant van de maatschappij leefde en doorgaans ongeletterd was. Daarenboven zijn naar alle waarschijnlijkheid een groot aantal administratieve bronnen in de loop der jaren verloren gegaan. Tevens moet voor ogen worden gehouden dat niet alle behoeftigen ondersteund werden. Gezien de beperkte middelen berustte de werking van een lokale armentafel voortdurend op selectie. Het bronnenmateriaal dient dus steeds met de nodige relativering benaderd te worden en de bedenking moet gemaakt worden dat heel wat aspecten aangaande de sociale geschiedenis van de behoeftigen ons nooit zullen bekend worden.

2. De Heilige Geesttafel. Organisatie en werking

2.1. Algemene geschiedenis van de armentafels in de Zuidelijke Nederlanden

De eerste sporen van armenzorg gaan terug tot de Middeleeuwen die gedomineerd werden door het christelijke geloof. Het caritasidee verkondigde de naastenliefde en het ondersteunen van de behoeftige medemens opdat men zijn eigen zieleheil kon veilig stellen. Reeds in de late Middeleeuwen bestond er binnen de ontwikkeling van de armenzorg een sterke versnippering van initiatieven [3]. Ondanks de veelheid aan instellingen hadden de meesten een bescheiden capaciteit en konden ze bijgevolg maar een klein aantal behoeftigen ondersteunen [4]. De parochiale armentafels waren ongetwijfeld de instellingen die in de Nederlanden op de meest uitgebreide schaal aan armenzorg deden [5]. De organisatie op parochiaal niveau verduidelijkt het belang dat destijds aan deze beperkte geografische omschrijving werd toegekend. De parochie was immers het exclusieve leefmilieu en actieterrein van de overgrote meerderheid van de bevolking [6]. Kerk en godsdienst waren nadrukkelijk aanwezig in het maatschappelijke en persoonlijke leven, zodat het niet hoeft te verwonderen dat de organisatie van de armenzorg een kerkelijk initiatief was.

De armentafels werden in onze gewesten opgezet met de bedoeling steun te verlenen aan de armen van de parochie. Hun activiteiten richtten zich in de eerste plaats tot de zogenaamde 'huisarmen', zij die thuis in armoede leefden en niet rondzwierven of bedelden [7]. De benaming, armendis, armentafel of Heilige Geesttafel, werd afgeleid van de plaats waar de bedeling oorspronkelijk gebeurde, namelijk aan een grote tafel achteraan in de parochiekerk. Over de specifieke verwijzing naar de Heilige Geest bestaat geen eensluidende verklaring. Het beheer over de tafels behoorde toe aan de armmeesters of Heilige Geestmeesters, die werden benoemd door de plaatselijke burgerlijke overheid [8]. In de zestiende eeuw nam het armoedeprobleem steeds grotere proporties aan waardoor de kerk niet meer alleen kon opbok-

[3] W. BLOCKMANS, W. PREVENIER, Armoede in de Nederlanden van de 14e tot het midden van de 16e eeuw: bronnen en problemen, in: Tijdschrift voor Geschiedenis, 88, 1975, p. 519.

[4] C. LIS, H. SOLY, Armoede in de Nieuwe Tijden (tot omstreeks 1850), in: L. DE MECHELEER, De armoede in onze gewesten van de Middeleeuwen tot nu, Brussel, 1991, p. 68.

[5] BLOCKMANS en PREVENIER, Armoede in de Nederlanden, p. 524.

[6] M. CLOET, Kerkelijke instellingen en het belang ervan voor de plaatselijke geschiedenis (XVIde-XVIIIde eeuw), in: De Leiegouw, 25, 1983, p. 9.

[7] M. DE CORTE, Armen aan tafel. Middeleeuwse armenzorg in onze gewesten, s.l., 1996, p. 51.

[8] CLOET, Kerkelijke instellingen en het belang ervan, pp. 15-16.

sen tegen alle ellende. Een deel van de bijstand werd toen overgeheveld naar burgerlijke instanties maar de impact van de kerk bleef voelbaar in de globale werking van de armentafels [9]. Bedelingen werden veelal georganiseerd naar aanleiding van een kerkelijke feestdag of ze werden gekoppeld aan het zingen van een herdenkingsdienst voor een notabele. Hierdoor werden de behoeftigen bewust herinnerd aan de godsvrucht van de gulle schenker en aan de waarden van het christelijke geloof.

De voedselbedeling bleef voornamelijk beperkt tot het uitdelen van brood, wat een eenzijdig voedingspatroon in de hand werkte zodat, bij gebrek aan vitaminen, de behoeftige sneller vatbaar was voor ziekten. In crisisperioden, wanneer bepaalde levensmiddelen door duurte niet te betalen waren, werden de bedelingen in natura vervangen door bedelingen in geld. Deze omschakeling was nadelig voor de armen, gezien de algemene prijsstijging, maar voordelig voor de tafel. De omvang van de bedelingen stond in relatie tot de inkomsten van de tafel en niet tot het aantal behoeftigen. Het gevolg was dat de steun vaak omgekeerd evenredig was aan de vraag. Rijke tafels van rijke parochies hadden doorgaans minder armen te ondersteunen, de armere tafels van arme parochies hadden dan weer meer armen te ondersteunen. Slechts een deel van de noodlijdenden werd geholpen en wat per persoon bedeeld werd, was nooit voldoende om in het levensonderhoud te voorzien.

2.2. *Voorgeschiedenis van de Heilige Geesttafel te Aalst*

Voor de stad Aalst gaat de oudste vermelding van een armentafel terug op een aantekening in het rentenboek van 1497. Hierin staat te lezen dat het Heilige Geesthuis met een aanpalende kapel gelegen was in de Kattestraat, op een stuk grond dat in 1368 werd geschonken door Lieven Godevaerts en zijn zoon Jan. De kapel werd echter te klein bevonden en in 1470 werd, in overleg met de schepenen van de stad, overgegaan tot de afbraak ervan om een nieuwe bidplaats op te trekken. Hiertoe hadden Jan van Eggermond en zijn vrouw Katelijn van den Bruele een stuk grond geschonken dat gelegen was naast de oorspronkelijke kapel lag [10]. Het Heilige Geesthuis bood kosteloos onderdak aan negen arme, oude vrouwen en deed dienst als het administratieve centrum van de armentafel.

Aanvankelijk had de Aalsterse armentafel noch een officieel, noch een gemeentelijk karakter. Deze kerkelijke instelling wist zich

[9] G. MARECHAL, Armen- en ziekenzorg in de Zuidelijke Nederlanden, in: Algemene Geschiedenis der Nederlanden, 2, 1955, p. 275.

[10] P. VAN NUFFEL, Alostum Religiosum. Beelden en schetsen uit den besloten tijd, Aalst, 1911, p. 139.

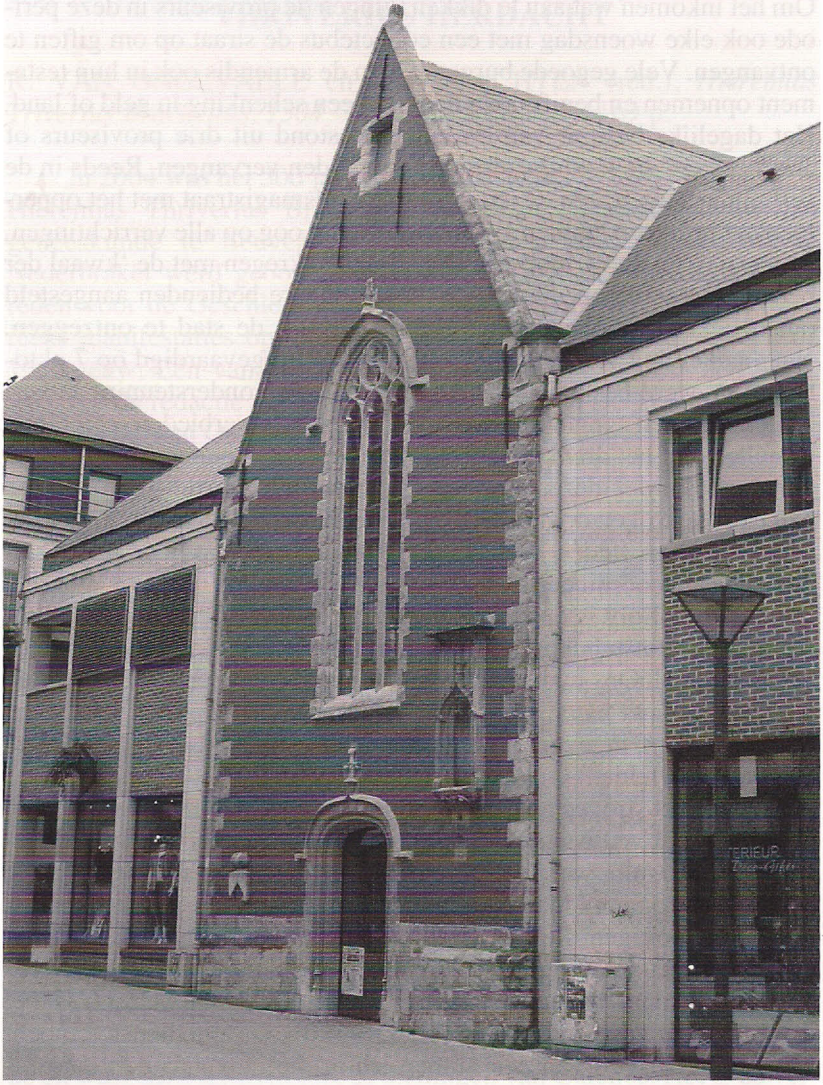

Voorgevel van de 15de-eeuwse H. Geestkapel in de Kattestraat te Aalst.
Het interieur van de kapel is thans geïntegreerd in het winkelcentrum Pieter van Aalst.

te ontplooien dankzij de opbrengsten van bijzondere liefdadigheid. In het begin van de vijftiende eeuw bestonden de inkomsten hoofdzakelijk uit een groot aantal erfelijke losrenten, cijnzen en landpachten, alsook uit de opbrengst van de omhalingen in de Sint-Martinuskerk. Om het inkomen wat aan te dikken, gingen de proviseurs in deze periode ook elke woensdag met een collectebus de straat op om giften te ontvangen. Vele gegoede burgers lieten de armendis ook in hun testament opnemen en begiftigden haar met een schenking in geld of land. Het dagelijks bestuur van de kamer bestond uit drie proviseurs of armmeesters die jaarlijks aftraden en werden vervangen. Reeds in de zestiende eeuw waren de leden van de stadsmagistraat met het oppertoezicht belast en hielden zij een waakzaam oog op alle verrichtingen. Aangezien zij na verloop van tijd te maken kregen met de 'kwaal der bedelarij', werden er herhaaldelijk bijzondere bedienden aangesteld om bedelaars en vagebonden de toegang tot de stad te ontzeggen. Naar aanleiding van een edict van Karel V, uitgevaardigd op 7 oktober 1531, werd besloten om alle inkomsten van ondersteuning te verzamelen in één 'gemene beurs', het bedelen te verbieden, een einde te stellen aan het drankmisbruik en alle valide armen aan het werk te zetten [11]. Met deze maatregel beoogde de wereldlijke overheid meer vat te krijgen op de kerkelijke bedelingen. Tussen 1522 en 1545 zetten veertien steden in de Lage Landen deze stap naar een systematische, gecoördineerde sociale politiek [12]. Volgens Catharina Lis en Hugo Soly is de relatie tussen het opkomende handelskapitalisme en de totstandkoming van een nieuwe sociale politiek onloochenbaar [13]. Ons inziens kan hieraan nog een andere factor worden toegevoegd, met name de praktische organisatie. In Aalst werd geen 'gemene beurs' ingevoerd om de eenvoudige reden dat de stad slechts één parochie telde.

Door het streven naar een verhoogde functionaliteit werd binnen de armentafel wel een hervorming van het personeelsbeleid doorgevoerd. Het bestuur werd uitgebreid van drie naar tien armmeesters die elke woensdagnamiddag vergaderden en luisterden naar de noden van de behoeftigen. Ze werden bijgestaan door een boekhouder, die zich inliet met de inkomsten en de uitgaven. In de loop van de zeventiende eeuw nam de kamer ook een knaap in dienst die belast was met de opvoeding van een arm weeskind. In ruil voor zijn diensten mocht hij gebruik maken van een ambtsverblijf, het zogenaamde knapenhuis. Tevens werd aan de armenkamer een geneesheer toegevoegd.

[11] P. BONENFANT, Le problème du paupérisme en Belgique à la fin de l'Ancien Régime, Brussel, 1934, p. 87.
[12] C. LIS, H. SOLY, Armoede en kapitalisme in pre-industrieel Europa, Antwerpen-Amsterdam, 1980, pp. 106-107.
[13] Ibidem, p. 112.

2.3. *Het beheer van de Heilige Geesttafel*

In de loop van de achttiende eeuw was het bestuur van de Heilige Geesttafel volkomen in handen van leken. De enige kerkelijke functionaris waarop nog een beroep werd gedaan, was de pastoordeken die als vertegenwoordiger van de bisschop aanwezig was bij het afsluiten van de rekeningen.

2.3.1. De proviseur

Aan het hoofd van de administratieve organisatie stonden de armmeesters die een sleutelfunctie vervulden, aangezien hun taak erin bestond toezicht te houden op de vlotte en doelmatige werking van de armentafel. De invulling van deze functie kende verschillende variaties al naar gelang de armentafel in kwestie [14]. In Aalst bleef de bevoegdheid beperkt tot het belast zijn met de directie over de bestede kinderen en het samen met de andere proviseur en de ontvanger instaan voor het bestuur der 'gemeene huisarmen'. Hoogst waarschijnlijk stonden zij in voor de inning van de giften van de gegoede lieden en voor de organisatie van de bedelingen, samen met de ontvanger.

Voor de achttiende eeuw werden zesenveertig proviseurs of armmeesters vermeld in het voorwoord van de armenrekeningen. Bij de Heilige Geesttafel te Aalst werden de termen 'proviseur' en 'armmeester' door elkaar gebruikt om inhoudelijk een zelfde functie aan te duiden. De gegevens over de achttiende-eeuwse armmeesters zijn onvolledig: het voorwoord was afwezig in drie rekeningen en één rekening ontbrak [15]. Er bestaat wel een reële kans dat de ontbrekende proviseurs reeds in één van de bewaarde armenrekeningen voorkomen.

Het is aannemelijk dat deze functie gegeerd was gezien haar sociale uitstraling. Het armmeesterschap bood de kans om de christelijke naastenliefde in daden om te zetten en om de werken van barmhartigheid, dankzij de giften van de gemeenschap, in de praktijk te realiseren [16]. Toch vormde de keuze van de proviseur soms een probleem. Het was niet altijd een eenvoudig karwei om gedurende

[14] I. BIEREBEECK, De organisatie van de armenzorg in en om Borgloon tijdens de 18e eeuw, Leuven, K.U.L. (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1982, p. 71.

[15] Voor de rekeningen 1760-1762, 1781-1783 en 1783-1785 zijn er geen proviseurs bekend. De rekening 1720-1721 is niet bewaard gebleven.

[16] H. VAN DEN BULKE, De armendis te Eeklo, 1578-1795, Leuven, K.U.L. (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1971, p. 40.

meerdere jaren steeds de nodige tijd beschikbaar te maken en om naar best vermogen deze taak te behartigen [17].

Wie kwam voor deze functie in aanmerking? Wanneer we even terug gaan naar de zeventiende eeuw vinden we een ordonnantie terug van de Raad van Vlaanderen "rakende de regeringhe vande Kercke, Disch, Heylighe Gheest, ende Arme Goederen", verschenen op 23 juni 1646 en aangevuld door de ordonnantie van 30 september 1651. Hierin staat het volgende te lezen:

"... dat tot den ontfanck ende onderwindt van dusdanighe Goederen gekoren zullen moeten worden nut ende bequaeme persoonen, konnende lesen ende schrijven, indien 't doendelijck is, ende dat van nu voorts, niemandt zijnde Laet, Keurbroedere, ende fixe domicilie houdende ... naer dat hij behoorlijck ghekoren, ende uytgheropen zal wesen voor Kerck-meester, Heyligh-Gheest Disch, oft Armmeesters, en zal vermoghen te weygheren het aenveerden, ende bedienen van het last, daertoe staende, op de boete van thien ponden parisis, d'een helft te verbeuren 's Heeren profyte, ende d' ander helft tot profyte van de Kercke, Heyligh-Gheest, Disch ofte Armen, ende daerenboven noch daertoe bedwongen te worden, newaer legitime ende wettelijcke redenen, om bij de Weygheraers ofte Dilayanten gheexcuseert te worden, die sy hier t' Hove, ofte wel voor de Weth van de plaetse zullen moghen te kennen geven binnen acht ofte veerthien daghen respectivelijck naer de voorseyde verkiesinghe, ende uytroepinghe." [18]

Aan de hand van de beperkte gegevens omtrent de professionele activiteiten van de proviseurs van de Heilige Geesttafel kan worden vastgesteld dat het hier voornamelijk over lieden uit de gegoede klassen gaat. Bij de proviseurs zaten onder meer advocaten (Ignaas Boone, Michiel de Ruddere, Adriaan Philip Thienpont...), kooplui (Frans De Smet, Jan-Frans De Smet, Johannes Philip Praet, Adriaan-Frans Van Assche, Matthias Van Zeebrouck), een apotheker (Johannes Van der Snickt), een brouwer (Romaan De Hert), een drukker (Judocus De Hert), een beurtschipper (Jacobus Van den Meersch) en renteniers (Jozef Praet, Frans Van Der Beelen). Heel wat armmeesters vervulden een functie binnen de politiek-economische toplaag van de stad en stamden vaak uit de vooraanstaande schepenfamilies. Dat kan er op wijzen dat de stedelijke elite armenzorg als

[17] R. BUYCK, De armenzorg te Kaprijke (1525-1796), in: Appeltjes van het Meetjesland, 35, 1984, p. 144.

[18] Derden Placaet-boeck van Vlaenderen, Gent, 1685, pp. 31-35.

een controlemiddel beschouwde waarbij ze konden ingrijpen indien nodig om zo hun verworvenheden te beschermen [19].

Naast de sociaal-economische factor bleek de keuze van de proviseurs ook bepaald door de continuïteit. Doorgaans zorgde de stadsmagistraat ervoor dat een afgaande proviseur verkozen werd samen met een aankomende proviseur: de eerste had de nodige ervaring reeds opgedaan en had kennis van alle activiteiten en problemen uit de vorige ambtsperiode, de nieuwkomer kon zich op deze manier gemakkelijker inwerken [20]. Slechts in vier rekeningen werd aan dit principe verzaakt [21]. Gemiddeld bedroeg de ambtstermijn van een armmeester één jaar. In respectievelijk 20, 17 en 11 % van de gevallen werd deze verlengd tot twee, drie of vier jaar. Langere ambtstermijnen waren eerder uitzondering dan regel.

De consternatie die ontstond na de weigering tot het opnemen van het ambt van armmeester door Adriaan Philip Thienpont in 1781 en Johannes Van Limbergen en Egidius Ignaas De Smet in 1792 gaf aanleiding tot het neerschrijven van de visie van de stadsmagistraat op het proviseurschap [22]. Het armmeesterschap werd als een burgerlijke last beschouwd dewelke iedere burger, die daartoe werd verkozen door de magistraat, diende te aanvaarden. Wanneer men in Aalst het ambt van schepen opnam, wist men dat bij het uittreden de publieke last van weesheer en armmeester moest opgenomen worden. In het resolutieboek van de proviseurs wordt duidelijk hoe men de functie bedeelt:

> "... dat tot de geseyde administratie altijdt als geboeren administrateurs syn gepreponeert geweest de twee eerste weesheren in ordine, dewelcke tot alevatie der voorseyde bestieringe weten hebben te bekoemen twee goedwillige borgers tot hunne medehulp dus dat de voorseyde bestieringen meerderen deel is gebeurt door vier persoonen van welcke vier de voorseyde twee weesheren nog eenigsints door het beneficie hunner functie gehoort schenen te worden, de twee andere alhoewel precieselyck bijgevoegt altijdt blijvende sonder eenighe de minste vergeldinge ofte erkentenisse." [23]

[19] M.H.D. VAN LEEUWEN, Logic of Charity: Poor Relief in Preindustrial Europe, in: Journal of Interdisciplinary History, 24, 1994, 4, p. 600.
[20] BUYCK, De armenzorg te Kaprijke, p. 146.
[21] De rekeningen van 1729-1731, 1758-1760, 1791-1792, 1792-1793 kenden geen afgaande proviseurs.
[22] S.A.A., O.O.A., nr. 45, 56 en 1962, f. 113-116.
[23] S.A.A., O.O.A., nr. 1962, f. 114-115.

Uit het voornoemde citaat blijkt dat het armenmeesterschap een onbezoldigde functie was, waarbij men enkel aanspraak kon maken op de eer en het prestige. Een bijkomend voordeel echter was dat de functie de armmeesters in staat stelde om hun sociale netwerken uit te breiden of te verstevigen en om hun vooruitzichten op andere functies te verbeteren [24].

Terwijl in het verslag van 1792 slechts over twee aftredende schepenen werd gesproken die de functie van weesheer en armenmeester moesten cumuleren, ging het in 1781 bij de zaak Thienpont nog over de vier eerst afgetreden schepenen. Dit brengt ons bij een ander delicaat punt waarmee de magistraat geconfronteerd werd in de laatste decennia van de achttiende eeuw: de voornoemde weigering van Van Limbergen en De Smet was slechts een voorteken want men vond haast geen gegadigden meer voor het armmeesterschap. Als weigering voor het ambt werden legitieme redenen aangehaald, als zou het fysiek onmogelijk zijn om met zo een klein aantal proviseurs het bestuur van een danig grote armentafel op zich te nemen en deze te besturen volgens de eisen van de magistraat. Daarnaast werd aangevoerd dat ze de minste kennis hadden van de uitgestrektheid en de omvang van de armentafel. In een schrijven van de proviseurs aan het schepencollege werd dan ook gevraagd om nog twee personen extra te willen toevoegen aan het bestuur van de Heilige Geesttafel.

2.3.2. De ontvanger

De meest verantwoordelijke persoon binnen de Heilige Geesttafel was de ontvanger. Hij zou immers moeten instaan voor het financiële beheer van de instelling. Alle inkomsten en uitgaven werden door hem nauwkeurig bijgehouden in de rekeningen. Bij het voorleggen van de armenrekening aan de stadsmagistraat en aan de pastoor-deken werd de ontvanger hoofdelijk aansprakelijk gesteld in geval van wanbeheer, vandaar dat het toewijzen van de functie selectief gebeurde. Dat een dergelijk ambt veel minder onderhevig was aan wisseling, lag voor de hand. Hier was immers de kwaliteit van de aangestelde ontvanger van belang. Een zekere graad van intelligentie, gepaard met een morele onkreukbaarheid konden als elementaire voorwaarden beschouwd worden. Daarnaast voelden weinigen zich geroepen om eigen have en goed op het spel te zetten voor de taak van ontvanger van de huisarmen.

Gedurende de achttiende eeuw werden in Aalst slechts acht verschillende ontvangers aangesteld. De ambtstermijn voor deze functie

[24] D. VANDAELE, Armenzorg op het platteland: de armendis te Loker (1728-1754), Gent, R.U.G. (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 2001, p. 70.

kende geen officiële beperkingen. Bij het aftreden van een ontvanger werd een overzichtsrekening van zijn transacties opgesteld, een zogenaamde 'rekening purgative'. Voor drie ontvangers van de Heilige Geesttafel was er sprake van familiale banden: Emanuel Paulus Stevens werd opgevolgd door zijn weduwe, die op haar beurt het ambt overdroeg op haar schoonzoon, Andreas Van Der Haeghen.

Het verslag dat werd opgemaakt naar aanleiding van de aanstelling van Petrus Johannes Eeman in 1788 laat toe een concreet beeld te krijgen van deze functie [25]. Alvorens de pas aangestelde ontvanger op zijn taken te wijzen, drukte het schepencollege hem eerst op het hart zijn functie steeds naar behoren uit te voeren, daar hij de financiële eindverantwoordelijke was en er met aanzienlijke bedragen werd gewerkt. Als ontvanger mocht men geen pacht vernieuwen, noch door het verlengen van een bestaande pacht, noch door het stellen van nieuwe voorwaarden. Het pachtcontract kon enkel gesloten worden wanneer er een commissaris van de stadsmagistraat en twee armmeesters aanwezig waren die ter bevestiging handtekenden. Tevens verrichtte de ontvanger de inkopen van de meest noodzakelijke levenswaren voor de armen. Deze werden aangekocht in welbepaalde winkels en bij welbepaalde kooplui, aangeduid door de armmeesters. Het lijkt aannemelijk dat de armmeesters hiervoor in de eerste plaats een beroep deden op hun vele sociale contacten. De ontvanger was tevens verplicht om van alle betalingen een bewijsschrift te vragen zodat hij zich bij de doorlichting van de armenrekening kon verantwoorden. Als ontvanger werd men ook geacht de wijngelden te reguleren en in het onderhoud van de tuin van het Heilige Geesthuis te voorzien.

De stadsmagistraat stelde regelmatig een rapport op ter controle, dat bij goedkeuring aan de ontvanger het recht gaf zijn taak verder te zetten. Dit toont nogmaals aan dat de uitbesteding van deze functie een weloverwogen keuze was die niet aan om het even wie werd aangeboden. In ruil voor zijn inzet kon de ontvanger rekenen op een royale bezoldiging van 100 gulden [26]. Ter vergelijking: het dagloon van een ongeschoolde arbeider bedroeg 20 stuivers of 1 gulden.

2.3.3. De knaap

De Heilige Geesttafel kon een beroep doen op de diensten van de knaap. Over deze functie is slechts weinig bekend want noch de bronnen, noch de literatuur bieden hier duidelijkheid. Vermoedelijk betrof het een functie zoals die tevens bestond bij de rederijkerska-

[25] S.A.A., O.A.A., nr. 28.
[26] S.A.A., O.A.A., nr. 21, f. 125.

mers. Het ging hier om een man of vrouw die, net als de ontvanger, vergoed werd om tal van karweien op te knappen. Naast de financiële bezoldiging kreeg de knaap ook het gebruik over het knaaphuis toegewezen. Tijdens de achttiende eeuw hebben vier personen het knaapschap opgenomen: Cornelis de Meyer, zijn weduwe, zijn zoon en Melchior Sergant. Over de precieze duur van hun ambtsperiode is weinig bekend, behalve dat deze functie in 1710 werd opgenomen door Jan de Meyer, zoon van Cornelis, en in 1752 door Melchior Sergant [27]. Zoals blijkt uit de rekening van 1716-1717 kon de knaap een beroep doen op enkele helpers [28]. Bij de minste klacht over deze functie of om andere wettelijke redenen kon de knaap door de armmeesters uit zijn ambt worden ontslaan.

De taakomschrijving van het knaapschap omvatte de meest diverse zaken. Zo werd bij de officiële aanstelling van Melchior Sergant geëist dat hij het onderhoud van een kind op zich zou nemen en het zou leren lezen en schrijven. Tevens moest hij het kind een ambacht aanleren. Dit alles tot het kind in staat was om in zijn levensonderhoud te voorzien. De knaap werd ook geacht de familieleden van een overledene op te roepen of te dagvaarden voor het bijwonen van het jaargetijde of de gelezen mis. Bij de testamentaire schikking van Martinus Van der Waerden werd de knaap gevraagd een arm jongetje te begeleiden naar de Bogaerdenschool in Brugge in ruil voor de som van 3 gulden extra bovenop zijn gewoon verteer. Voorts was de knaap een manusje-van-alles. Hij vermaande regelmatig de pachters bij achterstallige betalingen, was verantwoordelijk voor het stellen van het altaar in de kapel van het Heilige Geesthuis en kreeg allerhande taken toebedeeld.

2.3.4. De andere ambten

Onder het kapittel van de 'Gekostumeerde kosten' werden in de stadsrekeningen jaarlijks bedragen voorzien voor een aantal functies uit de dienstverlenende sectoren die verbonden waren aan de armentafel. Het ging hier om medisch personeel zoals een dokter-chirurgijn en vroedvrouwen of om personen die instonden voor de opvoeding zoals schoolmeesters en godsdienstonderwijzers. Om deze ambten financieel aantrekkelijk te maken werden er, naast de jaarlijkse bezoldigingen, pensioenen voorzien voor de gewezen functionarissen. In de achttiende-eeuwse stadsrekeningen werden deze functies met hun bijhorende vergoedingen jaarlijks opgetekend.

[27] S.A.A., O.A.A., nr. 1962, f. 60 en f. 86.
[28] S.A.A., O.A.A., nr. 2008.

- Het medisch personeel

Tot in het jaar 1778 was er een geneesheer verbonden aan de Heilige Geesttafel. Deze stond in voor het assisteren van de arme lieden die ter verzorging in het Onze-Lieve-Vrouw Hospitaal waren opgenomen, inclusief het verlenen van bijstand bij bevallingen. Voor de achttiende eeuw werden zeven personen teruggevonden die zich ten dienste van de armen hebben ingezet. Vaak ging het om gepensioneerde geneesheren die van het stadsbestuur een vergoeding kregen om de armen en de wezen kosteloos te verzorgen en tevens onderricht te verstrekken aan de vroedvrouwen. Dit laatste was het geval bij stadschirurgijn Meganck [29]. Onder het medisch personeel verbonden aan de Heilige Geesttafel onderscheidde men zowel dokters (J. G. Somers, Frans Witten), chirurgijnen (Steven Cappelleman, Jan Anthon Meganck, Dominicus Van Boterdael, Josephus Van Boterdael) als een licentiaat in de medicijnen (Arnoldus 't Kindt). Een dokter was een licentiaat in de geneeskunde; een chirurgijn was een heelmeester die het vak in de praktijk had aangeleerd.

In de stad Aalst heerste er in de loop van de achttiende eeuw de nodige ellende. Het jaar 1709 werd getekend door een misoogst die de verzwakte bevolking met honger achterliet. Hierdoor werden de Aalstenaars een gemakkelijke prooi voor tal van kwalen. In 1710 zorgde de kraambedkoorts ervoor dat 18 op de 1000 vrouwen het leven lieten in het kraambed. De kindersterfte kende een piekmoment, wat in de hongerjaren 1713-1715 niet verbeterde, gezien het groot aantal kinderen dat werd te vondeling gelegd. Een kwaadaardige koorts, waarvan de oorzaak kan gezocht worden bij de grote kraamvrouwensterfte, teisterde de stad tussen 1720 en 1730. De inkwartiering van een Engels regiment had tot gevolg dat in 1741-1742 een ernstige pokkenziekte uitbrak waarbij de helft van de kinderen tussen één en vier jaar stierf. Na een periode van relatieve rust volgde in 1779 de besmettelijke buikloop, die ook bekend stond als de rode loop of dysenterie, en dewelke zich zou herhalen in 1794 [30].

Het feit dat er vanaf 1778 geen geneesheren meer in de stadsrekeningen werden vermeld, kan verklaard worden door een mogelijke wijziging in de sociale politiek van de stadsmagistraat onder invloed van het toenemend aantal armen en bedelaars die ervoor zorgden dat de medische uitgaven fors toenamen.

[29] S.A.A., O.A.A., nr. 49-50.
[30] H. STRIJPENS, Aalst. Artsen, het hospitaal, de gemeenschap en het medicaliseringsproces in België, 1242-1940, Aalst, 1997, pp. 49-58.

Stadschirurgijn Johannes Anthoon Meganck stelde in 1735 een lijst op waardoor het mogelijk is een beeld te vormen van de gangbare ziektebeelden die onder de armen heersten. Meganck meldde in het voorwoord dat hij niet alle armen die op zijn diensten een beroep deden had genoteerd. Het is ook niet duidelijk om hoeveel mensen het precies gaat want vaak bleef hij vaag over het concrete aantal. Een voorzichtige conclusie die uit deze lijst kan getrokken worden is dat de meerderheid van de behandelde ziekten veroorzaakt werd door een gebrek aan medische verzorging, zoals de vele gevallen van ontsteking, verzwering, verrotting, abcesvorming en zelfs afsterving aantonen.

Omstreeks 1744 werden voor het eerst vroedvrouwen vermeld in de stadsrekeningen. Hun aanwezigheid kan verklaard worden door het feit dat vrouwen die op het punt stonden te bevallen niet werden toegelaten in het hospitaal te Aalst. Pas na hun bevalling waren ze welkom, op voorwaarde dat ze in Aalst geboren en wettig getrouwd waren [31]. Algauw zette de stedelijke magistraat gemiddeld drie à vier personen in om de arme vrouwen in barensnood bij te staan en de bevallingen tot een goed einde te brengen.

- *Het opvoedkundig personeel*

Met het oog op de scholing van de lagere sociale groepen werd er opvoedkundig personeel aangeworven, waaronder schoolmeesters en de Geestelijke Dochters van de Arme Catechismus. In de loop van de achttiende eeuw werden er zeven onderwijskrachten in dienst genomen om de arme kinderen van de stad te leren lezen, schrijven en rekenen. Naast hun gewone uitbetaling kregen de onderwijzers soms een vergoeding voor het gebruik van verlichting en verwarming tijdens het onderricht.

De vraag kan gesteld worden hoeveel arme kinderen effectief onderwijs volgden. In maart 1790 werd in de briefwisseling van de stadsmagistraat melding gemaakt van 84 "arme ende insolvente kinderen" die onder de hoede stonden van de gepensioneerde schoolmeester Franciscus Corael [32]. Behalve deze vermelding werden geen andere gegevens gevonden aangaande het concrete aantal onderwezen kinderen. Hierdoor is het onmogelijk om de precieze scholarisatie in Aalst in te schatten. Het is aannemelijk dat in Aalst, net zoals in vele andere steden in de Zuidelijke Nederlanden, de

[31] MARECHAL, Armen- en ziekenzorg in de Zuidelijke Nederlanden, p. 272.
[32] S.A.A., O.A.A., nr. 54.

meeste arme kinderen geen lager onderwijs volgden maar naar een werkschool werden gestuurd [33]. De werkscholen waren in de achttiende eeuw bijzonder populair aangezien men hierin het middel bij uitstek zag om de armen opnieuw in een gedisciplineerde maatschappij te kunnen opnemen [34].

In Aalst werd een dergelijke werkschool ingericht in de kelder van het stadhuis. Uit de stadsrekeningen blijkt dat in 1777 een katoenspinnerij werd gesticht om de arme kinderen te onderrichten en hen voor bedelarij te behoeden [35]. Door het onvermogen van de eerste directeur werd het initiatief afgeblazen. Gezien het gevaar bestond dat de reeds tewerkgestelde kinderen zich zouden overgeven aan de bedelarij en de landloperij, werd er in februari 1781 voor geopteerd een wol- en katoenspinnerij op te starten onder leiding van Cornelis Meert, een wever die buiten de Zoutstraatpoort woonde [36]. De man verklaarde zich akkoord om alle arme kinderen die hem door de stadsmagistraat werden toegewezen te leren katoenspinnen. Eenmaal de kinderen de vereiste leeftijd hadden bereikt, zouden zij in het weversambacht worden opgeleid. Alvorens Cornelis Meert de toelating verwierf, werden hem nog een aantal voorwaarden opgelegd. Hij werd verplicht zijn intrek te nemen in een huis naast de herberg 'De vier winden', gelegen aan de hoek van de Zoutstraatpoort en het Paardenwater. De huishuur van de woning, die 16 ponden groten bedroeg, werd betaald door het schepencollege. De stadsmagistraat voorzag Meert van spinnenwielen met twee haspels, van kaarden en spillen en in de winter van een levering van 6 000 pond steenkool. Bij het opstarten van de school kreeg Meert 100 pond katoen in krediet die hem werd geleverd door een koopman waar hij nadien zijn katoen ook moest aankopen. Het contract werd afgesloten met de clausule dat de beide partijen, zowel de magistraat als Cornelis Meert, deze voorwaarden mochten opzeggen en de onderneming konden beëindigen tot zes weken voor het aflopen van het eerste werkjaar.

Het initiatief van Cornelis Meert was geen lang leven beschoren. In januari 1784 meldde de deken van de Sint-Martinuskerk dat hij een katoenspinnerij wou oprichten voor de arme kinderen van de stad en van de praterijen [37]. De deken had reeds een geschikte directeur gevonden en hij kreeg van de stadsmagistraat een deel van het materiaal om de onderneming op te starten. Vermoedelijk stond

[33] LIS en SOLY, Armoede in de Nieuwe Tijden, in: DE MECHELEER, De armoede in onze gewesten, p. 63
[34] LIS en SOLY, Armoede en kapitalisme, p. 141.
[35] S.A.A., O.A.A., nr. 533, f. 12.
[36] S.A.A., O.A.A., nr. 26, f. 83 en nr. 28.
[37] S.A.A., O.A.A., nr. 26, f. 129.

dit materiaal nog in de kelder van het stadhuis want na een vermaning ging hij op zoek naar een andere geschikte locatie in de stad. Hij liet zijn oog vallen op het klooster van de gesupprimeerde Theresianen in de Hoogstraat. Jozef II stemde toe met de inrichting van de voormalige kloostergebouwen tot een wol- en katoenspinnerij voor de arme kinderen en de andere arme lieden.

In de reeds vernoemde ordonnantie van Karel V werd bepaald dat de arme kinderen die in de week niet naar school gingen, op zon- en feestdagen godsdienstonderricht moesten volgen. De kerkelijke autoriteiten waren er zich van bewust dat het verarmingsproces de ontkerstening van het stedelijke proletariaat in de hand werkte [38]. Via de zondagsscholen, die in Aalst financieel werden gesteund door de wereldlijke overheid, werd zo getracht de arme kinderen enige morele discipline bij te brengen. In de gebouwen van de paters Jezuïeten werd er godsdienstonderwijs georganiseerd door de Geestelijke Dochters van de Arme Catechismus voor alle arme kinderen van de stad en het Schependom Aalst. Jaarlijks kregen de Geestelijke Dochters 30 gulden van de stadsmagistraat waarmee ze boeken, kleding (zoals hemden, kousen, onderhemdjes en schoenen), brood en andere noodzakelijkheden voor de leerlingen kochten.

2.3.5. De collecteurs

Over het ambt van collecteur van de Heilige Geesttafel zijn haast geen gegevens bekend. Als inzamelaars van de gelden kunnen ze beschouwd worden als een soort van veldwerkers. Vermoedelijk ging het om parochianen die een tijdelijke functie waarnamen in hun wijk. Hun sociale kennis, verworven door hun veelvuldige aanwezigheid in de wijk en door de contacten met de wijkbewoners, maakte dat de collecteurs meer op de hoogte waren van de lokale situaties. Ook moesten zij gedurende de diensten in de Sint-Martinuskerk met de armenschaal rondgaan. Ondanks hun beperkte opdracht was er soms sprake van onwil. In maart 1772 werd beslist een beurtrol op te stellen voor de rondgang in de Sint-Martinuskerk. Diegene die zich niet aan deze regeling hield, diende twee schellingen ten behoeve van de armen te betalen [39]. Jaarlijks kregen de collecteurs een bezoldiging van 12 gulden, "soo veele hun was gejont van d'edele heeren van het magistraet voor eene glas wijn" [40]. In verhouding tot de functie van proviseur kunnen de collecteurs best beschouwd worden als handlangers of als onderproviseurs.

[38] C. LIS, H. SOLY, D. VAN DAMME, Op vrije voeten? Sociale politiek in West-Europa (1450-1914), Leuven, 1985, pp. 109-110.
[39] Schellingen is een rekenmunt. 2 schellingen groten Vlaams stemt overeen met 1 stuiver.
[40] S.A.A., O.A.A., nr. 2014.

2.4. De relatie tussen de stadsmagistraat en de Heilige Geesttafel

De stadsmagistraat van Aalst mocht zich sedert de veertiende eeuw opperproviseur van de Heilige Geesttafel noemen [41], wat inhield dat deze functie als het hoogste gezag over de armentafel mocht beschouwd worden. Dit voorrecht gaf hen de bevoegdheid om de werking van de armentafel te controleren en om zich het benoemingsrecht van het personeel toe te eigenen. De controle over de werking was merkbaar bij de doorlichting van iedere armenrekening door de aanwezigheid van twee dienende schepenen. Daarnaast hield de stadsmagistraat ook toezicht op de dagelijkse werking van de instelling. Onder het benoemingsrecht viel de verkiezing en aanstelling van alle functionarissen die betrokken waren bij de armentafel. Dit bood hen tevens de mogelijkheid om personeel uit hun taak te ontslaan of te pensioneren.

In een aantal rekeningen werd in het voorwoord niet enkel de twee actueel dienende schepenen en de proviseurs vermeld, maar was er ook melding van de opperproviseurs. Deze functie, waargenomen door vierentwintig personen, verscheen voornamelijk in de eerste decennia van de achttiende eeuw. Uitzonderlijk werden ze nogmaals vermeld in de periode 1775-1781. Het onderzoek naar deze personen werd bemoeilijkt door een aantal factoren. Een eerste probleem stelde zich bij de naamgeving. Enerzijds waren de tijdsgenoten niet consequent in het optekenen van de namen van de betrokkenen. In de opeenvolgende rekeningen werd een zelfde naam in het Latijn of in het Frans opgetekend, al dan niet met vermelding van een tweede of derde naam. Naar de Aalsterse stadsmagistraat in de achttiende eeuw werd nog maar één grondig onderzoek verricht dat zich toespitste op de periode 1740-1760 [42]. Daarenboven zijn er geen stambomen voorhanden van de Aalsterse schepenfamilies, wat de twijfels omtrent de naamgeving niet kon oplossen. Een tweede probleem stelde zich bij het toetsen van de namen aan de schepenlijsten die werden gepubliceerd in het werk van F. De Potter en J. Broeckaert [43]. Voor de vierentwintig bekende opperproviseurs werden er achttien schepenen geteld. De nodige voorzichtigheid is geboden aangezien Adriaan Philip Thienpont niet in de schepenlijsten voorkwam maar in een brief van de Aalsterse magistraat wel als schepen werd vernoemd [44]. Aangezien de bronnen meer doorslaggevend worden geacht dan de publicaties, is het niet onmogelijk dat er in de studie van F. De

[41] F. DE POTTER, J. BROECKAERT, Geschiedenis der stad Aalst, voorafgegaan door eene historische schets van 't voormalige Land van Aalst, 3, Gent, 1873, p. 131.
[42] M. CHERETTE, De magistraat van Aalst in de periode 1740-1760. Institutionele en sociaal-economische aspecten, Gent, R.U.G. (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1980, 213 p.
[43] DE POTTER, en BROECKAERT, Geschiedenis der stad Aalst, 1, pp. 277-281.
[44] S.A.A., O.A.A., nr. 45.

Potter en J. Broeckaert enkele onjuistheden zijn geslopen. Om zekerheid te krijgen is er nood aan een groter aantal deelstudies maar naar analogie is het wellicht aannemelijk dat de vijf andere personen eveneens schepenen waren van de stad Aalst.

Bij de vergelijking met de schepenlijsten valt er geen lijn te trekken in de relatie tussen het schepenambt en het opperproviseurschap. De opperproviseurs hebben elk verschillende schepenambten opgenomen, zowel voor, tijdens, na als tussen twee ambtsperiodes in als opperproviseur. Wanneer de term opperproviseur in 1731 een eerste keer verdween, doken dezelfde personen als gewone proviseurs op. Deze evolutie doet veronderstellen dat er weinig of geen inhoudelijk verschil bestond tussen de beide titels.

De vraag tot ondersteuning werd rechtstreeks aan de stadsmagistraat gericht, daar zij beslisten wie in aanmerking kwam voor ondersteuning. In het stadsarchief zijn nog enkele verzoeken bewaard gebleven maar hoogstwaarschijnlijk is het gros van de aanvragen, die vaak op kleine papiertjes werden neergeschreven, in de loop der jaren verloren gegaan. Doorgaans kwam het er bij de formulering van de eigenlijke aanvraag op neer een uiteenzetting te geven van de armzalige toestand waarin men leefde.

Als lokale vertegenwoordiging van het vorstelijke gezag was de stedelijke magistraat bevoegd voor de publieke bekendmaking van de vorstelijke plakkaten. Met betrekking tot de bijstandswetten zag de magistraat zich genoodzaakt een beroep te doen op de armmeesters die een oogje in het zeil hielden en eventuele overtredingen rapporteerden.

Een opmerkelijk figuur binnen het stadsbestuur die nauw in relatie stond tot het probleem van de bedelarij was Jean Jacques Philip Vilain XIIII. Van 1743 tot 1751 nam hij het burgemeestersambt op voor de stad Aalst en was hij voorzitter van het hoofdcollege van het Land van Aalst [45]. In de nasleep van de Franse bezetting (1743-1749) breidde de verarming snel uit, wat aanleiding gaf tot een specifieke criminaliteit. Gelegenheidsmisdrijven werden algauw gewoontedelicten [46]. Om een halt toe te roepen aan de criminogene armoede werden, in samenspraak met enkele andere kasselrijbesturen, klopjachten georganiseerd in januari 1746 en in september 1748 [47]. De bende van Jan de Lichte, bekend uit een roman van Louis Paul Boon, zorgde voor plundering en moord in onze streken. Hun hoofdman zou veroordeeld en terechtgesteld worden op 13

[45] P. LENDERS, Aalst onder het bestuur van J. J. P. Vilain XIIII (1743-1751), de invloed en de betekenis van een man der Verlichting. Een tijdsbeeld, in: Bijdragen tot de Geschiedenis, 48, 1965, 1-2, p. 29.

[46] F. VANHEMELRIJCK, Pauperisme en criminaliteit in Brabant in de 18e eeuw, in: Handelingen van het 30e Vlaams Filologencongres, Gent, 1975, p. 248.

[47] LENDERS, Vilain XIIII, Leuven, 1995, p. 110.

november 1748 op de Grote Markt in Aalst. Uit de confrontatie met de boosdoeners stelde Vilain XIIII vast dat er zich tussen de aangehoudenen verschillende echte bedelaars bevonden die geen misdadigers waren. Afgestapt van het idee van de klopjachten die geen langdurige oplossing garandeerden, stelde Vilain XIIII voor een politiewacht op te richten. Er moest ook worden voorzien in de heropvoeding van de landlopers. Hij voorzag hiertoe de oprichting van een correctiehuis. Toen te Aalst alle voorzieningen getroffen waren en de financiering van het project geregeld was, ontstond in het hoofdcollege een rel. De vertegenwoordigers van de stad Geraardsbergen vonden dat het verbeteringsgesticht in hun stad moest worden opgetrokken en niet in Aalst. Hierop volgde een listig steekspel tussen de Aalstenaars en de politieke opponent van Vilain XIIII, pensionaris P. F. Pycke d' Iderghem et de Ten Driesche. Door middel van vriendendiensten in de Geheime Raad en de Vlaamse standendeputatie onderging het dossier de nodige wendingen en kwam men uiteindelijk tot de beslissing om een correctiehuis voor heel Vlaanderen op te richten, waardoor kleine regionale instellingen overbodig werden [48]. Burgemeester Vilain XIIII bood hierop zijn ontslag aan.

3. Het financiële beleid van de Heilige Geesttafel. De inkomsten.

Om een idee te krijgen van de slagkracht van de Heilige Geesttafel werd onderzoek verricht naar het financiële vermogen van de Aalsterse armentafel. In de armenrekeningen werden de bedragen uitgedrukt in gulden, stuivers en oorden. Om praktische reden werd het opportuun geacht de bedragen om te zetten in stuivers. Zoals reeds vermeld, besloegen de armenrekeningen een wisselende boekhoudkundige periode die wegens tijdsdruk behouden bleef. Om de financiële bespreking van alle rubrieken een gelijkvormig uitzicht te geven werden telkens de tienjaarlijkse gemiddelden berekend.
Het geheel aan inkomsten bestond uit een achttal onderverdelingen, te weten het 'sourentenbouck', de losrenten, de 'huyshuer en landpachten', 'chijnsen', 'van gilden ende ambachten', 'extraordinaire inkomsten', 'aelmoesen ommegehaeld in de hoofdkerck, in de cappucynynkerck, in de kapel van het Heyligh Geesthuys en de vijf wijcken van deeze stadt' en de 'graenrenten'.

3.1. Het domein

Elke armentafel had een min of meer vast inkomen. Deze ontvangsten bekwam de Heilige Geesttafel voornamelijk uit haar

[48] LENDERS, Vilain XIIII, p. 112.

domein dat zij geleidelijk wist op te bouwen aan de hand van giften en fundaties. Dat domein omvatte enerzijds het onroerend bezit, waaronder akkers, weiden, bossen en een paar huizen in de stad, en anderzijds het geldkapitaal onder de vorm van allerhande renten en cijnzen. Twee richtlijnen waren van elementair belang voor het beheer van het domein: de beheerders moesten het domein zo goed mogelijk in stand houden en het optimaal laten renderen.

Een eerste vorm van inkomsten werd verkregen uit het verpachten van gronden, al dan niet voorzien van een woning. Verpachting kwam er op neer dat de eigenaar, hier de Heilige Geesttafel, aan de pachter een uitgifte van grond of een ander onroerend goed deed waarbij de eigenaar de volle eigendom behield. De uitgifte gebeurde tegen een inning die dicht bij de huurwaarde lag [49]. Bij de Heilige Geesttafel werden de pachtsommen volledig in geld vereffend. In de eerste twee decennia van de achttiende eeuw werd voor het onroerend goed een opdeling tussen huishuur en landpacht gebruikt. Het aandeel van de huishuur, schommelend tussen 0,6 % en 5 % binnen het totaalbedrag, is opmerkelijk klein te noemen. Vanaf 1727-1729 werd het onroerend goed in één totaalbedrag weergegeven.
Slechts bij een aantal beschrijvingen van het landbezit werd specifiek vermeld over welk soort grond, meers of bos, het ging. De Aalsterse armentafel verhuurde enkel goederen die buiten de stadsomwalling lagen. De totale oppervlakte grond varieerde sterk van plaats tot plaats.

De pachtovereenkomsten vormden de voornaamste bron van inkomsten voor de Heilige Geesttafel met een gemiddeld aandeel van 38,9 % van de totale inkomsten. De inkomsten uit huishuur en landpacht vertoonden een uitgesproken groei gedurende de achttiende eeuw die eindigde met en absoluut (79 688 stuivers) en een relatief (52,8 %) hoogtepunt. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat vrijgekomen goederen opnieuw werden verpacht tegen hogere prijzen.

Een volgende bron van vaste inkomsten waren de sourenten. Hieronder vallen de renten waarvoor de ontvanger jaarlijks een onveranderlijke, vaste som ontving. Deze renten, die vaak teruggingen tot de Middeleeuwen, konden in tegenstelling tot de andere renten niet worden afgelost. Ze rustten in principe eeuwig op de onroerende goederen en de eigenaars dienden deze renten dan ook eeuwig te betalen. De sourenten brachten vooral in de eerste decennia van de achttiende eeuw geld in het bakje. Na een korte heropleving rond de

[49] E. THOEN, E. VANHAUTE, Plattelandsgeschiedenis. Een introductie tot de studie van methoden, bronnen en bibliografie, voornamelijk toegepast op België, Gent, 2001, R.U.G., Module methodologie, p. 11.

jaren '50 ging het snel achteruit. Vermoedelijk lagen de onregelmatige betalingen, in combinatie met de geleidelijke afname van het belang van dit soort renten aan de basis van het verval. De sourenten namen gemiddeld 2,7 % van de totale inkomsten in beslag.

Een andere rentenvorm was de losrente. Aan de grondslag van een renteconstitutie lagen twee mogelijkheden: ofwel beschikte een bepaalde persoon niet over het nodige contant geld om een onroerend goed te verwerven, ofwel bezat men contant geld dat men niet onmiddellijk nodig had en dat men om die reden wenste te beleggen. De oplossing voor de beide situaties bestond erin dat de kapitaalkrachtige persoon het gewenste bedrag aan de kapitaalbehoevende verstrekte en daardoor, gedurende onbepaalde tijd, op de jaarlijkse datum van het afgesloten contract, een rente (intrest) kreeg uitbetaald, die berekend werd volgens een welbepaalde verhouding. Indien een bedrag geleend werd tegen 'den penninck 20' betekende dit dat op elke 20 penningen er 1 penning rente te betalen viel, met andere woorden 'den penninck 20' stond gelijk met een intrest van 5 % [50]. Andere regelmatig gebruikte verhoudingen zijn 'den penninck 16' (6,25 %) en 'den penninck 25' (4 %). In de rekeningen van het Heilige Geesthuis werd de volgorde van de losrenten, die ook wel 'croiserende obligaties' werden genoemd [51], niet bepaald door het tijdstip van verwerving maar door de ligging van het borggoed ("huis ende erve", hofstede, land of meers) waarop de rente rustte. De losrenten namen gemiddeld 26,5 % van de totale inkomsten voor hun rekening.

Naast de losrenten kende de Heilige Geesttafel ook een inkomen uit de graanrenten. Hiertoe werd een systeem van verdinging gehanteerd waarbij men de naturarenten in een overeengekomen geldwaarde kon betalen [52]. Deze inkomsten werden volgens de graanspijker omgerekend in speciën en waren bijgevolg erg conjunctureel gebonden. De graanrenten omvatten gemiddeld 3 % van de totale inkomsten.

Als laatste rubriek binnen het domein waren er de cijnzen. Dit waren lasten die rusten op goederen en die niets te maken hadden met het eigendomsrecht [53]. Het ging om vaste bedragen die moesten betaald worden aan de bezitter van een stuk grond in ruil voor het vruchtgebruik [54]. Voor de Heilige Geesttafel was deze inkomstenbron van ondergeschikt belang in vergelijking met de pachten en de renten. Het gemiddelde aandeel binnen de totale inkomsten bedroeg

[50] BUYCK, De armenzorg te Kaprijke, p. 138.
[51] Ibidem, p. 142.
[52] H. VAN DEN BULKE, De armendis te Eeklo, p. 86.
[53] L. BIEREBEECK, De organisatie van de armenzorg in en om Borgloon, p. 85.
[54] E. THOEN, E. VANHAUTE, Plattelandsgeschiedenis ..., p. 10.

amper 0,7 %.

Ter afronding van deze eerste korf aan inkomsten kunnen een aantal vaststelling gemaakt worden. Het onroerend goed leverde het belangrijkste aandeel binnen het totaal van de inkomsten van het domein (gemiddeld 38,9 %). Kort daarop volgden de renten (sourenten, losrenten en graanrenten samen) met 32,2 %. Naar verhouding waren de cijnzen van het minste belang met 0,7 %. Dit alles maakt dat het domein gemiddeld 71,8 % van de totale inkomsten vertegenwoordigde.

Deze inkomsten kenden tijdens de achttiende eeuw de nodige fluctuaties. Hiertoe kunnen een aantal invloedsfactoren aangestipt worden. Zo kon een armentafel haar bezittingen uitbreiden dankzij legaten en fundaties. Een ander element dat zeker en vast meespeelde was de inbreng van achterstallige betalingen. Normaal ging een aanzienlijk deel van de inkomsten van het domein verloren door het uitblijven van betalingen. In de rekeningen werden deze items dan ook 'pro memorie' opgetekend. De eventuele verlaging van de rentevoet was eveneens een niet te verwaarlozen element. In de evolutie van het domein was tevens een aanzienlijke rol weggelegd voor de politiek van de armmeesters. Indien ze gedurende enkele opeenvolgende jaren meer inkomsten dan uitgaven wisten te realiseren, bood dit een mogelijkheid tot domeinuitbreiding. Werd er daarentegen meer uitgegeven dan ontvangen, dan kon dit leiden tot de inkrimping van het domein.

3.2. De gilden en de ambachten

De inkomsten uit het domein werden gevolgd door de schenkingen van enkele gilden en ambachten. Onder de gilden bevonden zich de rederijkerskamer van Sint-Catharina en de handboogschutters van Sint-Sebastiaan. De aanwezigheid van deze verenigingen valt te verklaren door het sociale prestige waarmee het lidmaatschap gepaard ging. Heel wat proviseurs kwamen uit de betere sociale klassen en enkelen stamden zelfs uit een schepenfamilie. Het is dan ook niet verwonderlijk dat een aantal proviseurs ook lid was van één van de voornoemde gilden.

De ambachten werden vertegenwoordigd door de brouwers (Sint-Arnout), de hoedenmakers (Sint-Jacob) en door de gezworenen van de wolwevers (Sint-Severijn), de huidevetters (Sint-Crispijn en Sint-Crispijanus), de smeden (Sint-Elooi) en de winkeliers (Sint-Nicolaas). Het leidt geen twijfel dat binnen de ambachten vroomheid hoog in het vaandel werd gedragen. De feestdag van de patroonheilige ging gepaard met een religieuze dienst waarbij

ook de hele bevolking mocht meedelen in de feestvreugde. Ook aan de behoeftigen werd gedacht door de schenking van brood of geld [55], waarvan hier hoogstwaarschijnlijk een geïnstitutionaliseerd voorbeeld te zien is.

Op jaarbasis bleek dat slechts door enkele gilden en ambachten daadwerkelijk een boeking geschiedde, met name door de handboogschutters van Sint-Sebastiaan, de huidevetters, de smeden en de winkeliers. Bij de overigen stond steeds vermeld dat de betaling werd verricht in voorgaande rekening. Onder de effectieve schenkers golden de winkeliers en de smeden als de meest gulle donateurs, op de voet gevolgd door de handboogschutters die op hun beurt de huidevetters ver achter zich lieten. Aan de hand van het tienjaarlijkse gemiddelde kon vastgesteld worden dat deze rubriek de nodige schommelingen onderging, toe te schrijven aan de voornoemde onregelmatige betalingen. Het relatieve aandeel van deze schenkingen besloeg gemiddeld 0,07 % van de totale inkomsten, wat haast verwaarloosbaar is.

3.3. De aalmoezen

Het uitdelen van aalmoezen aan de armen was reeds in de vroegste tijden een christelijk geïnspireerd gebruik. De arme werd in functie van de welgestelde bekeken. Hij werd beschouwd als iemand die was geboren om het heil van de rijke te verwezenlijken [56]: door het uitdelen van aalmoezen konden de welgestelden hun werk van barmhartigheid concrete vorm geven om alzo hun plaats in de hemel veilig te stellen. De ondersteuning van de armen was in de ogen van de elite dus een gunst, geen recht [57].

De toevloed aan landlopers en bedelaars in de achttiende eeuw bemoeilijkte de vraag wie nu precies de 'echte' armen waren. Een schenking van aalmoezen aan de armentafel bood de garantie dat het geld aan de "juiste" behoeftigen zou toekomen. Een andere beweegreden was het idee dat door de schenking van een aalmoes, de welstand van de stedelijke elite werd gelegitimeerd. De schenker kon via de armentafel zijn verworven kapitaal laten renderen op het sociaalmaatschappelijke gebied.

In de rekeningen van de Heilige Geesttafel werden de aalmoezen, die gemiddeld 7 % van de totale inkomsten uitmaakten, opgesplitst in een zevental posten. Een eerste post werd omgehaald 'in alle diensten der missen, sermoens, loven, missen van devotie ende uyt-

[55] J. GHYSENS, Heiligenverering te Aalst, Deinze, 1993, p. 115.
[56] DE CORTE, Armen aan tafel, p. 33.
[57] LIS en SOLY, Armoede in de Nieuwe Tijden, p. 66.

vaerten in de hooft Kercke deser stadt Aelst'. Van 1701 tot 1719 werd een gedetailleerd overzicht van de opbrengsten binnen de verschillende plechtigheden opgetekend. Hieruit blijkt dat globaal genomen de hoogmis, die voornamelijk op zon- en feestdagen werd gezongen, het meest rendeerde. In de kapucijnenkerk werden er twee posten van aalmoezen omgehaald: de ene gedurende het hele jaar, de andere specifiek op 2 augustus. Op die dag werd namelijk de aflaat of Portioncula, wat zoveel betekent als 'deeltje' [58], verdiend. De reden waarom er zo een nauwe band bestond met de kapucijnen kan gevonden worden in de gelofte van armoede die de minderbroeders moesten afleggen. Op deze gelofte werd bijzonder sterk de nadruk gelegd want armoede werd beschouwd als een kenmerk van hun kloosterorganisatie. Bijgevolg mocht een kapucijn niets bezitten en nog minder over geld beschikken of zich inlaten met financiële verrichtingen. Geldaalmoezen mochten niet worden aanvaard, tenzij in uitzonderlijke omstandigheden, waardoor ze geschonken werden aan de minstbedeelden van de samenleving [59].

Op Goede Vrijdag en op Pinksteren werden in de kapel van het Heilige Geesthuis eveneens twee posten omgehaald. Een andere bron van inkomsten was de omhaling door de proviseurs in de vijf wijken van de stad Aalst. Het vermoeden rijst dat het hier eerder om de collecteurs, dan wel om de proviseurs zou gaan. In de stadsrekeningen werd er immers jaarlijks 12 gulden voorzien voor de collecteurs van de vijf wijken om "een jaer gecollecteert te hebben met den schaelen ten behoeve vanden armen deezer stadt" [60]. In de armenrekening van 1713-1715 werd vermeld dat de omhalingen op zaterdag doorgingen [61]. Een laatste ontvangst van aalmoezen kwam voort uit de offerblokken.

Uit de onderlinge verhouding van de verschillende posten binnen deze rubriek blijkt dat de omhalingen in de stadswijken domineerden met een aandeel van 62,9 %. Ze werden gevolgd door de omhalingen in de Sint-Martinuskerk (27,4 %) en in de kapucijnenkerk (6,4 %). Nadien volgde er een grote kloof met de resterende posten. De scherpe contrasten kunnen verklaard worden door de continuïteit van de gegevens. De drie voornoemde posten waren min of meer continu aanwezig in elke armenrekening, daar waar de resterende posten heel wat hiaten vertoonden.

[58] G. CELIS, Volkskundige kalender voor het Vlaamse land, Gent, 1990, p. 234.
[59] D. D'HERDT, De Kapucijnen in Aalst. Vanaf de stichting van het klooster (1614) tot de uitdrijving (1797), Aalst, 2001, pp. 37-38.
[60] S.A.A., O.A.A., nr. 541, f. 73.
[61] S.A.A., O.A.A., nr. 2007.

4.4. De buitengewone ontvangsten

Onder de buitengewone ontvangsten vallen alle inkomsten met een onregelmatig karakter. In de eerste plaats gaat het om private of particuliere steun. Haast jaarlijks werden er giften van diverse omvang geschonken door de gegoede lieden. Een andere mogelijkheid was het schenken van de zogenaamde 'secrete aalmoezen'. Hierbij werd in alle bescheidenheid een schenking aan de armentafel overgemaakt door bemiddeling van de armmeesters [62]. Als laatste vorm van particuliere steun zijn er de testamentaire legaten, waarin doorgaans een omvangrijke financiële schenking werd overgemaakt aan de Heilige Geesttafel. De weldoeners eisten in ruil voor hun giften vaak de celebratie van een jaarlijkse mis voor hun zieleheil [63].

In de achttiende eeuw werden er honderd zevenenzestig giften genoteerd die samen 948 220 stuivers opbrachten. Dit maakt dat de particuliere giften 59 % van het totale inkomen van de buitengewone ontvangsten uitmaakten. De onderlinge verhouding lag als volgt: de legaten besloegen 52 % (495 140 stuivers), de aalmoezen 46 % (435 782 stuivers) en de 'secrete aalmoezen' 2 % (17 299 stuivers).

Naast de particuliere steun werden ook regelmatig schenkingen van instellingen, zoals de stadsmagistraat, de weesheren en het hoofdcollege van het Land van Aalst, ontvangen. Ook de twee stedelijke rederijkerskamers, de Barbaristen en de Catharinisten, lieten zich niet onbetuigd en schonken een deel van hun opbrengsten aan de armentafel. De zeventien giften, die door deze instellingen werden overgemaakt, hadden een totale waarde van 30 021 stuivers, ofwel 2 % van het totaalbedrag van de buitengewone ontvangsten.

Een ander frequent weerkerend item was de verkoop van bomen. Het ging om verdroogde, bevroren, omver gewaaide of gewoon gekapte bomen die op de landerijen van de weldadigheidsinstelling stonden. Deze werden openbaar of particulier verkocht en aan huis geleverd. Honderdzeventig keer vond er een verkoop van bomen plaats met een totaalopbrengst van 93 471 stuivers, ofwel 6 % van het totaalbedrag van de buitengewone ontvangsten.

Met betrekking tot het Heilige Geesthuis kwamen er inkomsten voort uit de verhuur van de stal en van de zolder, uit een logement en uit de verkoop van de meubels en de bezittingen die de overleden inwoonsters aan de armentafel nalieten.

Deze rubriek bevatte voorts nog een brede waaier aan inkomsten die vaak slechts eenmalig werden vermeld. Hiertoe behoorden onder andere de opbrengsten uit het snoeien van plantsoen, het steken en verkopen van turf, de verkoop van hooi en gras, de verkoop van hui-

[62] VAN DEN BULKE, De armendis te Eeklo, p. 104.
[63] BIEREBEECK, De organisatie van de armenzorg in en om Borgloon, p. 95.

zen die eigendom waren van de armentafel, de verkoop van materiaal dat afkomstig was van de afgebroken lazarij, het aflossen van rentekapitaal, het verpachten van de stadsaccijnzen (waaronder het moutgeld en de bier-, wijn- en korenaccijnzen), het verkopen van valse munten en nog een aantal inkomsten die eerder bij andere rubrieken werden verwacht, zoals de opbrengst van een offerblok of de verkoop van land [64]. In verhouding tot het totale inkomen nam deze rubriek een gemiddeld aandeel van 13,6 % in.

4. Het financiële beleid van de Heilige Geesttafel. De uitgaven.

Met het oog op de uitgaven vielen de volgende rubrieken te onderscheiden bij de Heilige Geesttafel: 'uytgeef jeghens den voorenstaenden ontfangh', betaling van wollen lakens, betaling van 'lyne' lakens, betaling van schoenen, betaling van kousen en sokken, lichters der doden, diensten der missen, 'pensioenen ofte gecostumeerde costen', 'betaling van wekelycksche distributie soo vanden rolle als extraordinair', 'diversche betalingen', betaling van de bestede kinderen en betaling in specie. In bepaalde rekeningen kwamen sporadisch nog andere uitgavenposten voor maar deze werden verwerkt in het vaste aanbod van uitgaven om de gelijkvormigheid te behouden.

4.1. De armensteun

De prioriteit van elke armentafel lag in het aanbieden van steunverlening aan de hulpbehoevenden van de eigen parochie. Naargelang de aard van de steunverlening vallen drie categorieën te onderscheiden: de geldelijke steun, de steun in natura en de onrechtstreekse steun.

De verlening van geldelijke steun verliep volgens het systeem van de zogenaamde 'rolle'. Dit veronderstelt dat men, mits de toestemming van de stadsmagistraat, op een lijst kon worden geplaatst waarbij men op regelmatige tijdstippen een geldelijke ondersteuning mocht ontvangen. Om een plaats op de rol te krijgen, moest men aan bepaalde criteria voldoen. Zo werd in februari 1777 aangehaald dat het een schande was dat "... er nauwelijcks geene huys in dese stadt ofte praeterijen en worden bevonden sonder een, twee ofte meer honden dewelcke overal en syn, ende onderhouden worden vanden aermetafels ende vande aelmoessen, dewelcke de aerme lieden van de goede lieden syn crijgende ..." [65] Hierop werd besloten dat de knaap een lijst moest opstellen van alle armen die er een hond op na hielden en dat deze personen

[64] De armentafel had blijkbaar het slachtoffer van oplichterij waarbij muntstukken onder het wettelijk voorziene gewicht werden betaald of geschonken. Deze munten werden om hun metaalwaarde door de armentafel verkocht aan de meest biedende.

[65] S.A.A., O.A.A., nr. 1962, f. 98.

niet langer in aanmerking kwamen voor een aalmoes van de rol.

In Aalst was er sprake van een wekelijkse rol en van twee seizoensgebonden rollen, de winter- en de zomerrol. Deze laatste twee zorgden vermoedelijk voor de opvang van een grote groep seizoensarbeiders die in het tussenseizoen werkloos bleven en zich als hulpbehoevenden aanboden. De enige winterrol die bewaard is gebleven, dateert uit 1777 en omvat een alfabetische lijst van 140 personen die elk 3 gulden kregen [66].

In elke armenrekening werd de rubriek 'Betalinghe van wekelijksche distributie soo van de rolle als extraordinair' aangetroffen. Voor de periode 1703-1783 werd het totaalbedrag opgesplitst in een buitengewone distributie en een distributie van de rol, die doorgaans het zwaarste doorwoog. In de rekeningen van 1771-1777 werd uitzonderlijk nog een extra uitgave geboekt voor de bedeling aan de armen van de praterijen Schaarbeek en Mijlbeek. Binnen de totale uitgaven werd gemiddeld 33 % aan de geldelijke distributie gespendeerd.

Even op de zaken vooruit lopend, kan vastgesteld worden dat de Heilige Geesttafel de geldelijke ondersteuning verkoos boven de andere steunmodaliteiten. De mogelijke verklaringen voor deze vaststelling zijn tweeërlei. De geldbedeling biedt als voordeel dat men met een minimum aan administratieve en organisatorische moeilijkheden te maken heeft [67]. Bij een geldelijke bedeling hoeft men niet toe te zien op de kwaliteit of de levering van de toegewezen hoeveelheden. Iedereen die op de rol geplaatst werd, wist op voorhand hoeveel geld hij zou ontvangen, ongeacht de actuele waarde van de munt. Een ander motief voor deze keuze lag vervat in de visie op de bedelingen. Reeds van in de late Middeleeuwen werd het uitdelen van aalmoezen beschouwd als een werk van barmhartigheid waarbij de welgestelden hun zieleheil konden verwerven door de noodlijdenden te ondersteunen. Deze paternalistische, christelijk geïnspireerde opvatting kwam onder invloed van de rationele Verlichting onder druk te staan waardoor ervoor gekozen werd het geldbeheer aan de arme zelf over te laten. Het gevaar er misbruik van te maken, werd beperkt door de sociale controle van de armmeesters.

Bij het organiseren van de bedelingen diende men steeds rekening te houden met het feit dat naast de stedelingen vaak ook vreemdelingen hun kans waagden om op de onderstand een beroep te doen. Gezien de exclusief parochiale werking van de Heilige Geesttafel was dit veelal een maat voor niets. Het resultaat was dat het aantal bedelaars binnen de stadsmuren met rasse schreden aangroeide na

[66] S.A.A., O.A.A., nr. 2060.
[67] VANDAELE, Armenzorg op het platteland, p. 125.

krijgsverrichtingen of in perioden die werden getekend door een toenemende migratie. De Aalsterse stadsmagistraat ondernam verwoede pogingen om paal en perk te stellen aan de kwaal der bedelarij maar steeds opnieuw bleef het verhoopte resultaat uit. In de strijd tegen de wildgroei van bedelaars en voor het streven naar een regulering van de bedelingen werd met het plakkaat van 14 december 1765 een lans gebroken. Deze ordonnantie stelde nogmaals voor de bedelarij te verbieden en de ondersteuning te beperken tot de geboorteplaats van de persoon in kwestie of tot de plaats waar men onderstandwoonst had verworven. Er werd ook aangedrongen op een herorganisatie van de openbare onderstand waarbij alle fondsen gecentraliseerd moesten worden en een armentaks geheven [68]. Er werd aan de lokale overheden gevraagd een lijst op te stellen van behoeftigen aan wie men armentekens uit kon delen. De personen die een armenteken verwierven, waren stedelingen aan wie de stadsmagistraat toestemming had verleend om te bedelen. In Aalst werd als armenteken een schildje, getooid met het stadswapen, op de borst gedragen [69]. In het Stadsarchief Aalst wordt een dergelijke armenlijst bewaard. Deze lijst biedt slechts een momentopname: hij geeft een telling van het aantal behoeftigen weer op een welbepaald ogenblik, te weten januari 1766. Gezien de lijst niet compleet was- de folio's waren duidelijk uit een boek gescheurd- is het onmogelijk een volledig overzicht te krijgen van de bedelingen. De lijst werd benaderd als een interessante steekproef [70].

In de armenlijst werden vier stadswijken opgenomen, te weten Kattestraat, Molenstraat, Zoutstraat en Nieuwstraat, samen met de drie praterijen extra muros, Mijlbeek, Nieuwerkerken en Schaarbeek. Per persoon werden niet telkens alle gegevens genoteerd maar aan de hand van het beschikbare materiaal kunnen een aantal punten opgemerkt worden. In totaal richtten 147 personen, 93 vrouwen en 54 mannen, een vraag tot ondersteuning aan de stadsmagistraat. In bijna 79 % van de gevallen werd de gezinssamenstelling van de behoeftige in kwestie vermeld. Het merendeel van de noodlijdenden (64,2 %) was gehuwd. Een indeling volgens leeftijdscategorieën toont aan dat in de eerste plaats de vijftigjarigen (24,09 %), op de voet gevolgd door de veertigjarigen (18,25 %) en een status quo van dertig- en

[68] D. VERHELST, Arm in Antwerpen. Geschiedenis van de armenzorg en de sociale politiek te Antwerpen, Antwerpen, 1993, p. 26.

[69] P. VAN HUFFEL, De politieverordeningen in de 18e eeuw, in: Nieuw leven voor het Arrondissement Aalst, 1, 1906, 6, p. 103.

[70] Zie Bijlage.

zestigjarigen (13,14 %) een beroep deden op hulp van de Heilige Geesttafel [71].

Het al dan niet bekwaam zijn om te werken was in vele centra een kritiek punt binnen de bedelingpolitiek. In de selectiecriteria die de verantwoordelijken van de openbare onderstand hanteerden, kan de visie van de elite herkend worden. In regel waren alle machtsgroepen het er over eens dat de lagere sociale klassen ten alle prijzen onder controle moesten gehouden worden. De stedelijke burgerij en de geestelijken steunden de lokale armenzorg vanuit hun eigen doelstellingen. De geestelijken zagen in de rondzwervende meute van vreemde bedelaars de kiemen van morele decadentie, de burgerij stoorde zich aan de talrijke leeggangers die leefden op kosten van de armentafel en de arbeid verafschuwden. Door de steun aan en de controle over de armen binnen de grenzen van de plaatselijke gemeenschap te houden, kon de armenzorg als een instrument in de beheersing van problemen van ontworteling en mobiliteit worden gehanteerd [72]. Hulp was enkel voorbehouden aan individuen of gezinnen die als volwaardige leden van de lokale gemeenschap werden aanzien, die zich aan de normen en waarden van hun sociale meerderen hielden en die door toevallige of 'natuurlijke' oorzaken, zoals weduwschap, ziekte, lichaamsgebrek, hoge leeftijd of een groot kindertal, niet in staat waren om in hun levensonderhoud te voorzien, aldus C. Lis en H. Soly [73].

Als een invalide beschouwd wordt als iemand die door een ongeval, ziekte of ouderdom niet meer in staat is om te werken of voor zichzelf te zorgen, dan kan 75,8 % van de aangemelde hulpbehoevenden als invalide bestempeld worden. In deze steekproef beriepen de niet-invaliden zich op argumenten als een te klein inkomen, een tekort aan werk, het feit dat ze enige kostwinner waren of het verzorgen van hun zieke partner. Bood invaliditeit de garantie om effectief een armenteken te krijgen en dus met toestemming te bedelen? In totaal werden er 67 armentekens uitgedeeld, waarvan 67 % aan invaliden, 9 % aan niet-invaliden en 23 % aan personen van wie geen gegevens bekend zijn aangaande hun reden tot steunaanvraag.

In maart 1766 stelde het schepencollege een reglement op "tot observering van eene goede politie onder de arme menschen". De stedelijke magistraat gaf hierin haar eigen invulling weer van het plak-

[71] Voor 137 personen zijn de leeftijdgegevens bekend. Ter vervollediging: er werd ook nog een beroep gedaan op de armentafel door zeventigjarigen (10,95 %), door tachtigjarigen (8,03 %), door een negentigjarige (0,73 %), door twintigjarigen (10,22 %) en door twee personen jonger dan twintig jaar (1,46 %).

[72] D. VAN DAMME, Armenzorg en de staat. Comparatief-historische studie van de origines van de moderne verzorgingsstaat in West-Europa (voornamelijk achttiende tot begin negentiende eeuw), Gent, 1990, p. 99.

[73] LIS en SOLY, Armoede in de Nieuwe Tijden, p. 50.

kaat van 14 december 1765. De aanbevolen maatregelen kwamen hier op neer:

1. Verbod op het verhuren of kosteloos ter beschikking stellen van welk onderkomen dan ook aan vreemdelingen die binnen de jurisdictie willen wonen en die verplicht een borg moeten betalen ter ontlasting van de armentafel.
2. Verbod aan alle dekens en meesters van de ambachten en de neringen om vreemdelingen toe te laten tot hun respectievelijke ambachten en neringen.
3. De ordonnantie van 15 november 1765 blijft van toepassing.
4. Verplichting aan alle armen die, naar aanleiding van de opgestelde lijst, een armenteken hebben verkregen om dit duidelijk zichtbaar op de borst te dragen opdat zij aalmoezen mogen vragen.
5. Verbod aan de armen om hun armentekens aan iemand anders uit te lenen, te verkopen, te belenen of te geven.
6. Diegenen die met een geleend, gekocht, beleend of gegeven teken betrapt worden op het vragen van aalmoezen zullen gestraft worden. Indien ze geen toestemming hebben om te bedelen, worden ze gestraft volgens het koninklijk plakkaat. Indien zij wel de toestemming hadden, worden ze in de gevangenis opgesloten voor zes weken op water en brood.
7. De armentekens die gebonden zijn aan een bepaalde tijd of plaats zullen niet anders gebruikt mogen worden. Bij het verstrijken van de tijdslimiet moeten de tekens weer aan de armmeesters of aan hun opvolgers afgegeven worden.
8. Binnen de jurisdictie van de stadsmagistraat mag niemand anders bedelen dan diegenen die in het bezit zijn van een armenteken.
9. Bij het overlijden van de drager van een armenteken, zal het teken teruggebracht worden bij de armmeester. Indien iemand zich na het overlijden een armenteken wil toe-eigenen zal deze bestraft worden als hij het niet binnen de twee dagen terug brengt.
10. Verbod aan de armen om te bedelen in een kerk of aan de kerkdeuren, tenzij met speciale toestemming. De armen van Nieuwerkerken moeten binnen hun eigen praterij bedelen. Diegenen van de stad Aalst, van Schaarbeek en van Mijlbeek wordt niet toegestaan om buiten dit gebied te gaan bedelen.
11. Verbod aan iedereen om de rondtrekkende bedelaars en de stedelijke bedelaars die niet in het bezit zijn van een armenteken een aalmoes te schenken, alsook hen te laten logeren.
12. De dragers van een armenteken zullen niet meer mogen profiteren van de armentafel, aangezien het aantal bedelaars merkbaar zal afnemen en de armentafel zich in slechte papieren bevindt.

Naast de geldbedelingen organiseerde de Heilige Geesttafel eveneens steunverlening in natura. Hierbij werd niet aan voedselbedelingen gedacht alswel aan het verschaffen van kledij en schoeisel. In de rubriek 'Kousen en schoenen' kwamen naast sokken, kousen en schoenen ook wanten, mutsen en kindermutsen aan bod. Doorgaans werd er melding gemaakt van de aankoop, levering of reparatie van een niet nader vermeld aantal stuks. De goederen werden op bestelling gemaakt in de lokale winkels of aangekocht op de markt. Bij de schoenen werd een onderscheid gemaakt tussen leren en houten schoenen. Deze laatsten bleken bijzonder populair tijdens de laatste decennia van de achttiende eeuw. In 1792-1793 werden er 403 paar klompen aangeschaft [74], met een waarde van 3,5 stuivers per paar, terwijl er van 1796 tot 1798 maar liefst 3 178 paar werden afgeleverd [75]. Gemiddeld werd er 1,8 % van de totale uitgaven geïnvesteerd in de aankoop en reparatie van schoenen, kousen en sokken.

In elke armenrekening was er een aparte vermelding voor de rubriek 'Lakens', al kon deze wel eens overlappen met de artikelen die onder 'Kousen en schoenen' genoteerd stonden. Tot in 1745 werd onderscheid gemaakt tussen linnen en wollen laken, waarbij het wollen laken de bovenhand had met gemiddeld 61,6 %. Later verschenen de beiden soorten lakens onder dezelfde hoofding. De items binnen deze rubriek varieerden van de aankoop en bewerking van de verschillende stoffen, het maken van concrete stukken tot het aankopen van reeds afgewerkte producten zoals rokken, broeken, kousen, sokken, onderhemdjes, neusdoeken en hoeden. Aangezien de boekingen vaak meerdere stoffen omvatten en de precieze hoeveelheid niet altijd werden vermeld, ligt het niet voor de hand een concreet beeld te vormen van de totaliteit van de aankopen en hun eindbestemming. De stoffen, waaronder baye, Franse carseye, laken, siamois, frisaerde, demit en lijnwaad [76], werden voornamelijk aangekocht met het oog op de bedeling van kledij aan de hulpbehoevenden. De Aalsterse armentafel was echter verplicht om jaarlijks, in de maand juni, de vier 'coralen' of arme koorknapen van de Sint-Marinuskerk van een nieuwe tabbaard te voorzien. Het ene jaar gingen zij in het rood gekleed, het volgende jaar in wit laken. De aankopen voor hun uitrusting werden verrekend in de armenrekeningen. De aankoop van allerhande stoffen onder de rubriek 'Lakens' schommelde gemiddeld rond de 9,2 % van de totale uitgaven.

[74] S.A.A., O.A.A., nr. 2044.
[75] S.A.A., O.A.A., nr. 2047.
[76] Baye is een effen geweven wollen stof. Carseye is een goedkope en grove gekeperde wollen stof. Siamois is een stof samengesteld uit zijde en katoen. Frisaerde is een eerder lichte stof. Demit is een donkergrijs, gestreepte stof, zwaarder dan linnen. Lijnwaad was de algemene benaming voor linnengoed.

In een laatste vorm van steunverlening, meer bepaald de onrechtstreekse steun, werd het probleem van de huisvesting aangepakt. De Heilige Geesttafel voorzag daartoe in haar rekeningen een afzonderlijke uitgavenpost 'Betaelinghe vande uitbesteede kinderen'. Dit was een vlag die een ruime lading dekte. Bij de verwerking van deze rubriek werden alle vermelde personen ondergebracht in de volgende categorieën: vondelingen, 'houdenisse', onderhoud of subsistentie, huishuur en andere, waaronder kamerhuur en mondkosten. In tijden van nood werd in de eerste plaats getracht om, ondanks de prijsstijgingen, voldoende voedsel te bemachtigen. Hierdoor kwam de opgeslagen huishuur vaak in het gedrang waardoor men een beroep moest doen op de armentafel. Volgens R. Jütte was dit één van de meest acute problemen waarmee de armen in Europa dienden af te rekenen. Het optrekken van de huurprijs op precaire momenten resulteerde vaak in een schuldenlast die onmogelijk viel af te lossen, gezien de situatie waarin de armen trachtten te overleven [77]. Hiertoe werden de armen gedwongen om na verloop van tijd in alle stilte te vertrekken en te kiezen voor ofwel een zwervend bestaan, ofwel voor de vraag naar steun bij de lokale armentafel. De steunverlening kon zich in dat geval op drieërlei wijzen voordoen. De behoeftige in kwestie kon mogelijks een huis gaan bewonen dat eigendom was van de armentafel, welke tevens de huishuur voor haar rekening nam [78] of men kreeg een woning van een privé-persoon aangeboden en de armentafel betaalde de huishuur of men kon in 'houdenisse' gaan. Bij deze laatste mogelijkheid werden behoeftige personen, die geheel ten laste van de armentafel leefden, uitbesteed aan een privé-persoon en gingen ze bij hem of haar inwonen.

Normaal gezien was de uitbesteding beperkt tot de kinderen maar tot en met 1755 is er enige twijfel mogelijk of men het over kinderen, dan wel over volwassenen had. Pas in de volgende rekeningen werd expliciet vermeld dat het over de 'houdenisse' van "het kind van ..." of "het dochterken van ..." ging. Voor de andere posten, onderhoud of subsistentie, huishuur en andere, is het duidelijk dat het om volwassenen ging die herhaaldelijk terugkeerden.

Wat kostte een dergelijke uitbesteding per kind? Hoeveel kinderen werden er jaarlijks uitbesteed? Tot welke leeftijd werd men uitbesteed? Een pasklaar antwoord ligt hier niet voor het rapen. Meer dan waarschijnlijk was de uitbesteding onderworpen aan verschillende bepalingen en voorwaarden maar geen enkele vorm van reglement is voor de Aalsterse armentafel bekend. Uit de rekeningen bleek dat deze uitgavenpost variabel was naargelang het aantal behoeftigen, die

[77] R. JUTTE, Poverty and Deviance in Early Modern Europe, Cambridge, 1994, p. 67.
[78] Onder andere in de Kapellestraat (huidige Zwarte Zustersstraat) bezat de Heilige Geesttafel een dergelijke woning.

varieerden van jaar tot jaar. In 85 % van de gevallen, of bij zeventien van de vijfentwintig armenrekeningen, nam 'houdenisse' het grootste bedrag in beslag. Binnen de resterende 15 % vormde 'onderhoud of subsistentie' de grootste categorie van uitgave. Gemiddeld ging er 13,6 % van de totale uitgaven naar de betaling van de uitbestede kinderen. Het totaalbedrag van deze rubriek stemde echter in 40 % van de gevallen niet overeen met de som van de totalen van elke categorie afzonderlijk, wat misschien toe te schrijven valt aan vergissingen of misrekeningen.

4.2. De dienstverlening

Onder dienstverlening ressorteren de inspanningen die de Heilige Geesttafel zich getrooste om de overledene een waardig afscheid te bieden. Hierbij zijn er twee mogelijkheden. Bij het overlijden van een behoeftige zal de tafel zich inlaten met het financiële aspect en een korte katholieke dienst houden. Bij het overlijden van een welgestelde kan de tafel, na een testamentaire schenking te hebben ontvangen, eraan gehouden worden om jaarlijks een dienst op te dragen ter herdenking van de overledene.
De Heilige Geesttafel kwam financieel tegemoet aan het begraven van de doden, een ander werk van barmhartigheid. Onder de rubriek 'Lichters der doden' stond veelal een totaalbedrag zonder enige uitleg, op uitzondering van de rekening van 1713-1715 [79]. Hierin werden twee items genoteerd. Het eerste punt omvatte vierenveertig doodskisten met verschillende tarieven, variërend tussen de 24 en de 33 stuivers. In het tweede punt werd een kleiner bedrag voorzien "om doodskisten te coopen voor heerlycke beschamde persoonen die niet gerne bekent en syn". Slechts een fractie van de totale uitgaven, 0,5 %, werd aan deze rubriek besteed.

Het vermogen dat de Heilige Geesttafel in de loop der tijden wist te vergaren, was in grote mate gestoeld op testamentaire schenkingen. De inhoud van zulke legaten kon variëren van de donatie van een geldbedrag of een stuk grond tot de opdracht om bepaalde persoonlijke goederen openbaar te verkopen en de opbrengst te verdelen onder de noodlijdenden [80]. In ruil voor hun giften eisten de weldoeners vaak een viering van een jaargetijde of een gezongen mis voor hun zielenrust. In de schenkingsakte werd nauwkeurig omschreven in welke kerk, aan welk specifiek altaar en op welk tijdstip de dienst moest doorgaan. Een dergelijke misdienst ging vaak gepaard

[79] S.A.A., O.A.A., nr. 2007.
[80] S.A.A., O.A.A., nr. 1967.

met de bedeling van een aantal broden ter waarde van een welbepaald bedrag. In sommige akten werd uitdrukkelijk vermeld dat de broden enkel maar bestemd waren voor de armen die in de dienst kwamen meebidden ter herdenking van de overledene. De broden hadden over het algemeen een waarde van één tot vier stuivers, al was er soms sprake van een uitzondering. De armmeesters in Aalst deelden hoofdzakelijk broden ter waarde van twee stuivers uit.

Naast de broodbedeling kwamen er in de schenkingsakten ook nog andere wensen aan bod. Zo kon de knaap opgedragen worden om de familie en kennissen van de overledene te herinneren aan de jaarlijkse mis en hen hiervoor te dagvaarden. Er kon geëist worden dat de gewone of de grote klokken moesten luiden en bij uitzondering kon er na de mis een geldbedeling gevraagd worden. Dit laatste was het geval bij de fundatie van Merten van Migrode waarbij jaarlijks aan dertien behoeftigen 4 stuivers per persoon moesten uitgedeeld worden [81]. De motieven om een schenking na te laten waren zeer divers. Allereerst was er de bekommernis om de zielenrust. De rijke werd door het christelijk geloof verplicht de arme te ondersteunen, wel wetende dat hij hierdoor kon rekenen op de gebeden van de armen die hem zijn zaligheid garandeerden. De stichting van de jaargetijden kan in deze optiek begrepen worden. Hierop voortbouwend kan een testamentaire schenking ook bekeken worden als een vorm van boetedoening: de schenker toont door middel van een royale gift aan de minder gegoeden berouw voor zijn 'zondige' leven. Het is ook niet ondenkbaar dat eer, trots, aanzien en macht voor velen de beweegredenen waren voor de stichting van een herdenkingsdienst. Vanaf 1726 werden er jaarlijks voor de vier telgen van het geslacht Vilain en hun respectievelijke echtgenotes missen gezongen en heel wat broden bedeeld [82]. De knaap kreeg elk jaar 24 stuivers uitbetaald om alle adellijke lieden te dagvaarden voor hun diensten. Het opzet hiervan lag voor de hand: de gegoede gemeenschap moest de stichters tot in de eeuwigheid gedenken en loven voor hun barmhartige daden.

In de armenrekeningen kwamen onder de rubriek 'Diensten der missen' een variërend aantal fundaties voor die niet steeds een zelfde periode besloegen. Jaarlijks kwam ook de vermelding terug van een bedeling naar aanleiding van Witte Donderdag, die schommelde rond de 70 stuivers. Hierbij werden 13 pinten mé (mede of honingwijn), 13 krakelingen en 13 vijf groot penningen uitgedeeld [83]. Het aantal verwijst hoogstwaarschijnlijk naar Christus en de twaalf apostelen. Een

[81] S.A.A., O.A.A., nr. 2008.

[82] Jan Vilain en Ester de la Faille, Joannes Vilain en Catharina Hautman, Hendrick Vilain en Barbara van der Sarent en Jan-Baptist Vilain.

[83] De vermelding van 13 vijf groot penningen moet gezien worden als 13 keer 5 penningen groten Vlaams. Omgerekend geeft dit 13 keer 100 stuivers.

ander weerkerend item was de 'gulde misse' waarbij 13 stuivers, 13 broden ter waarde van 2 stuivers en 26 haringen werden bedeeld. In de achttiende eeuw kende de Aalsterse Heilige Geesttafel 1 216 jaargetijden (6,8 %) en 16 536 gelezen missen (93,2 %). Het overwicht van deze laatsten kan verklaard worden door de keuze van de weldoener: een jaargetijde is een jaarlijkse aangelegenheid terwijl een gelezen mis in principe meermaals per jaar kon worden opgedragen. Alle fundaties samen namen gemiddeld 7,9 % van de totale uitgaven in beslag.

4.3. De diverse uitgaven

De rubriek 'Diverse uitgaven' kan beschouwd worden als de tegenhanger van de 'Buitengewone ontvangsten'. Naar analogie bezit deze rubriek een vrij onregelmatig karakter en werden er de meest uiteenlopende betalingen onder geboekt. Om de inhoud overzichtelijk weer te geven, werd gebruik gemaakt van een classificatiesysteem. Daar de uitgaven eerder beknopt werden opgetekend, is er met een aantal grote onderverdelingen gewerkt die een ruime invulling toelieten, met name 'Kapel', 'Infrastructuur', 'Financiën' en 'Diensten voor de armen'.

Onder de categorie 'Kapel' werden alle uitgaven geplaatst die rechtstreeks betrekking hadden op de liturgische dienst. Hierbij zaten de levering van miswijn en brood, de levering van witte was (kaarsen), het stellen van het altaar en de bijzondere aankopen van onder meer kazuifels, een knielbank en een kast voor de sacristie. De categorie 'Infrastructuur' werd opgedeeld in enerzijds de materialen en arbeid en anderzijds de plantsoenen. Onder 'Materialen en arbeid' vallen alle betalingen van arbeidslonen, waaronder de buitengewone diensten van de knaap en de ontvanger. Daarnaast werden de ettelijke leveringen van materialen, zoals ijzerwerk, hout, bundels latten, kalk, loden buizen, glas, nagels ... daarbij verrekend. Onder de hoofding 'Plantsoenen' werden de aankopen van bomen geplaatst. In de categorie 'Financiën' werd onderscheid gemaakt tussen de administratie en de obligaties en renten. Onder 'Administratie' kwamen de kosten voor de aankoop van zegels voor rentebrieven, de aankoop van papier, boeken en inkt, de reiskosten en het uitbetalen van voorschotten. Over het algemeen kwamen de kosten voor de auditie of de doorlichting van de rekening in een afzonderlijke rubriek voor. In een aantal rekeningen werden de kosten voor het opstellen en het schrijven van een kopie van de rekening, voor de aankoop van brandhout dat werd opgestookt tijdens het opstellen van de rekening en voor een zegel om rechtsgeldigheid te verlenen, echter ondergebracht bij de 'Diverse uitgaven'

[84]. Bij 'Obligaties en renten' komen lijfrenten, intresten en verloop van renten aan bod. De laatste categorie, 'Diensten aan de armen', omvat de directe steun aan de behoeftigen zoals de onkosten van een doktersvisite, het onderhoud van volwassenen, de 'houdenisse' van een kind, de aankoop van kledij voor een vondeling, het schoolgeld voor een kind, het bekostigen van een begrafenis, het betalen van huis- of kamerhuur en de levering van medicijnen. Over dit laatste aspect is bekend dat de armmeesters in 1786 overgingen tot de openbare uitbesteding van de medicijnenvoorziening bij de Aalsterse apothekers [85]. De apotheker die zijn producten aan de laagste prijs wist aan te bieden, kreeg de opdracht voor één jaar toegewezen. De geleverde medicijnen, die van een goede kwaliteit moesten getuigen, werden door de apotheker in kwestie zelf gemaakt of besteld op basis van het recept van de gepensioneerde stadsdokter, die op zijn beurt eveneens aan de armentafel verbonden was. De armmeesters kregen driemaandelijks een overzicht van de geleverde medicijnen met de bijhorende recepten. Indien bleek dat alles correct was verlopen, kreeg de apotheker de helft van zijn gemaakte onkosten terugbetaald. Drie maanden vooraleer de termijn verstreek, maakte de apotheker een algemene staat op die uitgebreid aan controle werd onderworpen vooraleer de resterende onkosten werden uitbetaald.

Een blik op de verhouding tussen de subcategorieën leert dat de renten en obligaties een voorspelbaar overwicht van 70,2 % bezitten. Het grote aantal items bij de andere categorieën woog niet op tegen de omvang van de intrest van de renten of de aflossingen van renten en obligaties. Op de tweede plaats kwamen de kosten voor de levering van materialen en de bezoldiging van het geleverde werk met 12,7 %. Hierop volgden de diensten aan de armen (7,7 %), de administratieve kosten (6,3 %), de aankoop van plantsoen (2,7 %) en de uitgaven voor de kapel (0,4 %). Deze verhouding is eerder een aanwijzing, dan wel een absoluut gegeven aangezien ze gestoeld is op een vrij ruime interpretatie. Het schommelende verloop werd in de hand gewerkt door de factor toeval. Gedurende de achttiende eeuw ging er gemiddeld 24,6 % van de uitgaven naar de 'Diverse uitgaven'.

4.4. Personeelskosten

De inkomsten waarover de armentafel beschikten, werden niet integraal besteed aan de armenzorg. Gemiddeld 3,9 % van de totale uitgaven werd opgeslorpt door de 'Pensioenen ende ghecostumeerde

[84] Met het oog op de uniformiteit werd de rubriek 'Auditiekosten', indien bestaande, ondergebracht bij de subcategorie 'Administratie' van de 'Diverse uitgaven'.
[85] S.A.A., O.A.A., nr. 1962, f. 105-106 en nr. 53.

costen'. De termen pensioen, loon en salaris werden door de tijdgenoten wisselend gebruikt maar steeds met de bedoeling van 'een bezoldiging voor de gedane diensten gedurende het afgelopen rekenjaar'. De armentafel betaalde de ontvanger en de knaap een basisloon uit, dat door de functionarissen nog kon worden opgedreven door tal van kleine, bijkomstige taken uit te voeren. In alle rekeningen werd ook een bedrag voorzien voor de zangmeester van de Sint-Martinuskerk, wiens taak erin bestond om de 'coralen' of arme koorknapen de cotidianen aan te leren. Dit waren de jaargetijden die gezongen werden als gevolg van de wilsbeschikking van een weldoener. Tegen het einde van de achttiende eeuw zou deze koordienst verdwijnen [86].

De primiteit van de Sint-Martinuskerk ontving jaarlijks 10 pond groten (60 gulden), waarvan de helft door de stad en de andere helft door de armentafel werd uitbetaald [87]. Zijn band met de armentafel wordt duidelijk wanneer zijn precieze functie wordt omschreven:

> "... op de naervolghende conditien te weten dat hy sal proffic-teren de 5 ponden groten tsjaers die de kercke plachte te gheven maer in plaetse van diere het was van de baeren, blyvende het was vande autaeren tot proffyte vande kercke dies es hy oock geobligeert de belle ende lanteren te voeren dies versocht synde by den heer pasteur inde absentie vanden coster soo wanneer den selven heere pasteur sal moeten gaen berechten tsy by daeghen oft by nachte ende sal proffiteren het recht vanden coster daertoe staende, voorts is hy gehouden daeghelycx onder de levatie van de hooghmisse de bedelclocke te clippen, soo hy oock gehouden is eens ter weke den omloop ende beuck vanden kercke te vaegen ende keren ..." [88].

De primiteit mag dus beschouwd worden als een naaste medewerker achter de schermen in de Sint-Martinuskerk. Zijn bevoegdheid over de altaren en in het bijzonder over de was verklaart zijn bezoldiging van de armentafel. Bij heel wat fundaties werd de armentafel opgedragen om jaarlijks een bepaalde hoeveelheid was aan te kopen en de herdenkingsmis aan een welbepaald altaar te zingen. De primiteit moest erop toezien dat de altaren er steeds verzorgd bijlagen en dat de dure kaarsen tijdig werden uitgeblazen.

In de eerste rekeningen van de achttiende eeuw kwamen nog betalingen aan de muzikanten van de Sint-Martinuskerk voor. Zij verdwenen echter meer en meer en hun positie werd ongenomen door de lieden die de graven maakten en de lijken van de armen begroe-

[86] GHYSENS, Heiligenverering te Aalst, p. 33.
[87] S.A.A., O.A.A., nr. 94.
[88] S.A.A., K.A.S.M., nr. 94.

ven. Af en toe kwamen er nog andere bezoldigingen voor, zoals het loon van de collecteur van de kapucijnenkerk of een extra toeslag voor de knaap wegens het onderhouden van een kind. Het feit dat een aantal items in een onverwachte rubriek terecht kwamen of dat de soort items in eenzelfde rekening gespreid werden over meerdere rubrieken ligt aan de visie van de ontvanger. Hij besloot hoe de rekening moest opgemaakt worden en naargelang de persoon konden hier soms andere accenten gelegd worden. De personeelskosten waren in de loop van de achttiende eeuw weinig onderhevig aan schommelingen. Gemiddeld vloeide er 4 % van de totale uitgaven naar de bezoldiging van de functionarissen.

4.5. Uitgaven jegens de voornoemde ontvang

Werd de armentafel bij de ontvangsten uit het domein nog de rol van crediteur toebedeeld, dan wordt ze hier beschouwd als debiteur. Onder de rubriek 'Uytgeef jegens den voorenstaenden ontfang van chijnsen ende heerlijcke renten, degone desen armen schuldig is' werden de intresten genoteerd die de armentafel moest uitbetalen aan personen of instellingen, waaronder kloosters, pastoors en andere armentafels met wie zij een rente had afgesloten. De aard van de renten varieerde van heerlijke renten, cijnsrenten, spijkerrenten en graanrenten tot sourenten. De uitbetaling geschiedde steeds in speciën. De intresten die de armentafel betaalde, maakten gemiddeld 2,5 % van de totale uitgaven uit.

4.6. Betalingen van granen in speciën

Over de laatste uitgavepost is weinig bekend. Voor de hele achttiende eeuw werden er slechts in negentien rekeningen uitgaven verricht onder deze rubriek, hetzij in speciën, hetzij in natura (vaten koren). Bij alle andere rekeningen stond de vermelding pro memorie te lezen.

5. Het financiële beleid van de Heilige Geesttafel. Besluit.

Om een beeld te krijgen van de gemiddelde samenstelling van het totale inkomen, moet rekening gehouden worden met een aantal factoren. Afronding van bedragen, wijzigingen van het totale inkomen ten gevolge van de 'Betaling van granen in speciën' die onmiddellijk werd verrekend met de te betalen vaten koren, ... maken dat het niet mogelijk is om de totaalbalans volledig te bekijken. De optelling van alle berekende procenten resulteerde in een totaal van 92,47 %, hetgeen een speling van 7,53 % impliceert. De beschikbare

resultaten zijn echter van die aard dat ze een betrouwbaar beeld scheppen. Zoals te verwachten viel, nam het domein (71,8 %) het voortouw binnen de totale inkomsten [89]. De omvang van de renten en verpachtingen vormde de doorslaggevende factor. Op de tweede plaats staan de buitengewone ontvangsten (13,6 %). Binnen deze rubriek brachten de giften, voornamelijk van particuliere aard, de helft van de inkomsten aan. Vervolgens kwamen de aalmoezen aan de beurt (7 %) die voor 90 % steunden op de omhalingen van de proviseurs in de vijf stadswijken en op de omhalingen in de Sint-Martinuskerk. De inbreng van de gilden en de ambachten was uiterst gering met amper 0,07 %.

Bij de reconstructie van de gemiddelde samenstelling van de totale uitgaven domineren de kosten aan armensteun (57,6 %) overduidelijk [90]. De geldelijke steun en de onrechtstreekse steun namen samen vier vijfden van de uitgaven aan armensteun voor hun rekening. De tweede plaats werd ingenomen door de diverse uitgaven (24,6 %), waarbinnen de renten en obligaties een duidelijk overwicht vertoonden. Hierna volgde de dienstverlening (8,5 %) met een sterke impact van de diensten der missen [91]. De gemiddelde samenstelling werd afgerond met respectievelijk de personeelskosten (3,5 %) en de uitgaven jegens de voornoemde ontvang (2,5 %). Net zoals bij de gemiddelde samenstelling van het totale inkomen werd de 100 % niet bereikt en strandden de resultaten op 97 %.

Elke armenrekening werd afgesloten met het naast elkaar plaatsen van de totale inkomsten en uitgaven en het opstellen van het eindsaldo. In de achttiende eeuw sloot de armentafel tien rekeningen af met verlies. De compensatie van de schulden in het daaropvolgende rekenjaar kon mogelijks ondergebracht worden bij de onkosten voor de 'Auditierechten' of werd verrekend in de afrekening van het volgende eindsaldo.

In de eerste helft van de achttiende eeuw zijn er slechts drie deficitaire rekeningen vastgesteld, met name 1703-1704, 1705-1706 en 1713-1715 [92]. Alle andere rekeningen werden batig afgesloten. Globaal genomen bedroegen de eindsaldo's minder dan 10 000 stuivers maar vanaf de jaren 1730 ontstond er een geleidelijke toename met een piek in de rekening van 1745-1749 met 40 867 stuivers. De tweede helft van de achttiende eeuw kende een moeizame start die in 1755-1757 resulteerde in een verliesrekening. De daaropvolgende jaren kenden een wisselend verloop met steeds meer inkomsten dan

[89] Het domein omvat de onroerende goederen, de sourenten, de losrenten, de graanrenten en de cijnzen.

[90] De armensteun omvat de geldelijke steun, de steun in natura (kousen en schoenen, linnen en wollen laken) en de onrechtstreekse steun.

[91] De dienstverlening omvat de lichters der doden en de diensten der missen.

[92] S.A.A., O.A.A., nrs. 2006, 2007.

uitgaven. Van 1781 tot 1787 volgde een uitgesproken piekperiode die echter snel omsloeg. De mali waarmee de rekening in 1789 werd afgesloten zou de voorbode zijn van een reeks negatieve rekeningen in de jaren 1790.

6. Algemeen besluit

Zoals uit heel wat studies mag blijken, draagt de werking van een armentafel een sterk lokaal karakter. De organisatie en het gevoerde financiële beleid dragen de sporen van het verleden mee maar vertonen tezelfdertijd de aanpassingen aan hun specifieke tijdsgebonden omstandigheden. Het onderzoek naar de Heilige Geesttafel te Aalst in de achttiende eeuw bevestigt dat.

De Aalsterse armentafel kende gedurende de achttiende eeuw een uitgebreid administratief kader van armmeesters of proviseurs, ontvangers, knapen en collecteurs. De administratie werd aangevuld met medisch en opvoedkundig personeel. Alle functionarissen, met uitzondering van de armmeesters, konden rekenen op een bezoldiging voor hun diensten. Elke vorm van financiële transactie, hoe gering ook, werd door de ontvanger neergepend in de armenrekeningen, dé basisbron van dit onderzoek. Deze rekeningen werden op vrij onregelmatige tijdstippen afgesloten en voorgelegd aan het controleorgaan van de instelling, de Aalsterse stadsmagistraat. Zij hielden, in hun functie van opperproviseurs, toezicht op de werking en hadden zich in de loop der tijden het benoemingsrecht van het personeel toegeëigend.

De studie van K. Chavatte laat toe een blik te werpen op de armentafel van een andere middelgrote stad, Oudenaarde, tijdens de achttiende eeuw [93]. Hieruit blijkt dat de administratieve werking in grote lijnen vergelijkbaar is, mits rekening te houden met enkele lokale nuances. Zo werden er in Oudenaarde aanvankelijk heel wat bevoegdheden toegekend aan de armmeesters en de ontvanger maar kwamen er naarmate de tijd vorderde misbruiken aan het licht waardoor de stadsmagistraat een verscherpte controlefunctie waarnam [94]. Een ander opmerkelijk verschil was dat de ontvanger verantwoordelijk werd gesteld voor het financiële beleid, met uitzondering van de ontvangsten van de aalmoezen [95]. De omhaling van de aalmoezen was de voornaamste verantwoordelijkheid van de armmeesters, die hiertoe een aparte rekening opstelden [96]. De specifieke structuur van de armenrekening en het opstellen van een afzon-

[93] K. CHAVATTE, Armoede en bedelarij in Oudenaarde, Gent, R.U.G. (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 2000, 154 p.
[94] Ibidem,.p. 68.
[95] Ibidem, p. 64.
[96] Ibidem, p. 65.

derlijke 'aalmoezenrekening' bemoeilijken een vergelijking met de Aalsterse armenrekeningen. Het opstellen van de rekeningen in Aalst verliep doorheen heel de achttiende eeuw gelijkvormig, zodat een financiële analyse op lange termijn mogelijk was. Allereerst kwamen de inkomsten aan bod die aanvankelijk een rustig verloop kenden. Naar het midden van de achttiende eeuw toe werden de fluctuaties sterker maar deze tendens werd in de jaren 1760 onderbroken. In de daaropvolgende jaren hernamen de inkomsten zich, wat in de jaren 1780 resulteerde in een concentratie van piekmomenten. De inkomsten sloten de achttiende eeuw af op eenzelfde niveau als waarmee ze gestart waren. Binnen de evolutie van de totale inkomsten was het domein de toonaangevende factor. De uitgaven ondergingen een gelijkaardig, zij het meer uitgesproken, verloop waarin de uitgaven aan armensteun domineerden. Hierbij waren de rubrieken van geldelijke distributies en de onrechtstreekse steun onder de vorm van huisvesting de voornaamste uitgavenposten. De ontvanger van de Heilige Geesttafel sloot tien rekeningen af met verlies. De meeste daarvan situeerden zich rond de laatste decennia van de achttiende eeuw.

In een laatste fase van het onderzoek werden een aantal pistes bewandeld die mogelijk een verklaring boden voor de voorschreven evolutie. In eerste instantie werd de impact van de inflatie op de inkomsten en de uitgaven onderzocht aan de hand van de graanprijzen [97]. Na berekeningen bleek dat de graanindex niet parallel verliep met de evolutie van de inkomsten en de uitgaven, waaruit kon besloten worden dat de inflatie geen bepalende factor was. Vervolgens werd nagegaan of er al dan niet sprake kon zijn van immigratie naar de stad. In de studie van H. Van Isterdael omtrent de bedrijfsstructuren in het Land van Aalst wordt gesteld dat het modale landbouwbedrijf in de tweede helft van de achttiende eeuw in omvang afnam [98]. De groeiende bevolking en de verhoogde lasten op het bedrijf lagen aan de basis van een verregaande versnippering tegen het einde van het Ancien Régime. Het toenemende belang van de huisnijverheid, die zich kenmerkte door verhoogde arbeidsinspanningen voor een karig stukloon, legde een groeiende druk op de schouders van de thuiswerkers. De overbezette arbeidsmarkt liet het

[97] De prijzen voor tarwe en rogge per vat werden vanaf 1750 tot 1802 op regelmatige basis opgetekend. Ze zijn terug te vinden in het boek van C. VERLINDEN, J. CRAEYBECKX, Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant (XVe-XVIIIe eeuw), Brugge, 1959, deel 1, pp. 115-120.

[98] H. VAN ISTERDAEL, Landbouwstructuren in het Land van Aalst (17de-18de eeuw), in: Het Land van Aalst, 60, 1988, 3-6, pp. 269-308.

loonniveau stabiliseren en/of neerhalen zodat van enige spraarreserves geen sprake was [99]. Dit alles maakte dat de verzwakte plattelandsbevolking bij de minste tegenslag in een vrij precaire situatie terechtkwam. Mogelijk zagen sommigen een oplossing in de stad, waar ze hun kansen op de arbeidsmarkt konden wagen. Het groeiende leger aan arbeidskrachten verzadigde de markt zodat velen zich genoodzaakt zagen een beroep te doen op de lokale armentafel. Het bronnenmateriaal staat echter niet toe na te gaan welke sociale politiek de armmeesters hierdoor gevoerd hebben. Twee mogelijkheden boden zich aan: ofwel werden er meer mensen ondersteund, zij het met beperkte middelen, ofwel werd de selectie opgedreven en kon een beperkte groep profiteren van een ruimer aanbod. Een derde denkpiste was dat de eenmalige financiële transacties van doorslaggevend belang waren. Voornamelijk in de tweede helft van de achttiende eeuw bleken de 'Diverse uitgaven' een duidelijke invloed te hebben gehad op de totale uitgaven. Het waren vooral de renten en obligaties, waarop intrest werd betaald, die werden afgelost of herbelegd, die een vooraanstaande rol speelden. Voor de inkomsten bleek een gelijkaardige redenering omtrent de impact van de 'Buitengewone ontvangsten' op de totale inkomsten niet op te gaan. Een laatste mogelijkheid die werd getoetst was na te gaan hoe de Heilige Geesttafel de crisisperioden van de achttiende eeuw doorstond. De stad Aalst werd getekend door grote schaarste en nood in de jaren 1709, 1729, 1740 en 1786-1788. Wanneer de overeenkomstige armenrekeningen worden nagekeken op inkomsten en uitgaven dan blijkt dat de rekeningen rond 1740 en 1787 een afname van de inkomsten en uitgaven kenden. De daling van de inkomsten kan toegeschreven worden aan een afname van de domeinkosten. De verkoop van grondbezit of renten na duurtejaren bracht weer extra inkomsten binnen. Wat betreft de uitgaven kan gesteld worden dat de omvang van de hulpverlening afhankelijk was van het financiële vermogen van de armentafel [100].

De Heilige Geesttafel te Aalst was een openbare instelling die werd geleid door de welgestelde sociale groepen. De nauwe banden met de stadsmagistraat verstevigden het prestige van het ambt als armmeester. Beiden hadden er alle belang bij om de bestaande sociale orde te behouden en oproer te voorkomen. Met de beschikbare middelen werd steeds getracht de behoeftigen te controleren en zelfs te disciplineren. De stelling als zou de traditionele armenzorg na 1750

[99] C. VANDENBROECKE, Levensstandaard en tewerkstelling in Vlaanderen (17e-18e eeuw), in: Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, 21, 1977, p. 180.

[100] C. VANDENBROECKE, Sociale geschiedenis van het Vlaamse volk, Beveren, 1981, p. 265.

iedere betekenis verloren hebben en in een diepe crisis beland zijn [101], strookt niet volledig met de situatie in Aalst. Volgens D. Van Damme lagen zowel de verslechterde sociaal-economische situatie, de financiële structuur van de armenbesturen en hun gebrekkig financieel beheer, maar vooral het teruglopen van de vrijwillige en religieus gefundeerde giften, aan de basis hiervan [102]. De armmeesters te Aalst kregen in de jaren 1760 wel te maken met een terugval van de inkomsten en de uitgaven maar wisten de bedragen in de twee daaropvolgende decennia opnieuw fors op te voeren. Het is pas in de jaren 1790 dat er enigszins sprake kan geweest zijn van een financiële crisis, gezien de vele negatieve saldo's waarmee de armenrekeningen werden afgesloten. De terugloop van de vrijwillige giften kan wel bevestigd worden maar was niet van die aard dat het de totale inkomsten sterk verzwakte. Hiervoor moeten andermaal de domeininkomsten als verklaring worden ingeroepen.

Deze studie is slechts een deel van de puzzel van de sociale geschiedenis en van de stadsgeschiedenis van Aalst. Andere studies van soortgelijke steden laten in de toekomst hopelijk toe een ruimer beeld te schetsen van de werking van de armentafels in de middelgrote steden. Hierdoor zal vergelijking mogelijk worden zodat de Heilige Geesttafel van Aalst vanuit een breder perspectief kan benaderd worden.

Jelle Moens
Rozendreef 26
9300 Aalst

Bronnenmateriaal (selectie)

Oud Archief Aalst (O.A.A.)

nrs. 21-27	Resolutieboeken. (7 registers)
nrs. 458-542	Stadsrekeningen. (85 registers)
nr. 1962	Resolutieboek van de proviseurs van de huisarmen, juli 1644-augustus 1793. (1 register)
nrs. 2006-2047	Rekeningen gepresenteerd door de proviseurs van de H. Geesttafel. (42 registers)
nr. 2059	Distributieboeken (-maandelijkse- uitkeringen aan ondersteunde armen), oktober 1789-1798 december. (1 register)
nr. 2060	Winterrol (uitbetaling aan ondersteunde behoeftigen), 1777. (1 katern)
nr. 2066	Diverse stukken betreffende de behoeftigen van de stad, 1735-1785. (1 pak)

Archief Land van Aalst (A.L.v.A.)

nr. 1287	Formulier ingevuld door de wethouder, als antwoord op de circulaire van 22 januari 1795 over de armenzorg, namelijk de namen van de beheerders, het aantal gesteunde armen, de stichting voor armenzorg, de oppervlakte van de eigendommen, de causale inkomsten en het inkomen van de armentafel, 1795.

Kerkarchief Sint-Martinus (K.A.S.M.)

nr. 94	De primiteit, XVII-XVIIIde eeuw. (4 stukken)

[101] VAN DAMME, Armenzorg en de staat, p. 131.
[102] Ibidem, pp. 162-163.

Bibliografie (selectie)

BLOCKMANS (W.), PREVENIER (W.). Armoede in de Nederlanden van de 14de tot het midden van de 16de eeuw: bronnen en problemen. In: Tijdschrift voor Geschiedenis, 88, 1975, 4, pp. 501-537.
BONENFANT (P). Le problème du paupérisme en Belgique à la fin de l'Ancien Régime. Brussel, Académie Royale de Belgique, 1934, 579 p.
BUYCK (R.). De armenzorg te Kaprijke. In: Appeltjes van het Meetjesland, 35, 1984, pp. 137-205.
CHAVATTE (K.). Armoede en bedelarij in Oudenaarde, achttiende eeuw. Gent, R.U.G. (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 2000, 154 p.
CLOET (M.). Kerkelijke instellingen en het belang ervan voor de plaatselijke geschiedenis (XVIde-XVIIIde eeuw). In: De Leiegouw, 25, 1983, 1, pp. 3-31.
COURTEAUX (F.). De kapel van de H. Geest en de Armenzorg te Aalst, 1470-1970. S.l., Vereniging voor Aalsters Kultuurschoon, 1974, 32 p.
DE BROUWER (J.). Bijdrage tot de geschiedenis van de kerkelijke instellingen en het godsdienstig leven in het Land van Aalst tussen 1621 en 1796. Dendermonde, uitgave in eigen beheer, 1975, deel III: Onderwijs en Liefdadigheid, 89 p.
DE CORTE (M.). Armen aan tafel. Middeleeuwse armenzorg in onze gewesten. S.l., s.n., 1996, 104 p.
JACOBS (V.), DECOODT (W.) en VANDORMAEL (H.). Armoede en armenzorg vroeger en nu. Gaasbeek, 1989, 47 p.
LIS (C.), SOLY (H.). Armoede en Kapitalisme in pre-industrieel Europa. Antwerpen-Amsterdam, Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij, 1980, 293 p.
LIS (C.), SOLY (H.). Armoede in de Nieuwe Tijd (tot omstreeks 1850). In: DE MECHELEER (L.). De armoede in onze gewesten van de Middeleeuwen tot nu, Brussel, Algemeen Rijksarchief Brussel, 1991, pp. 43-86.
LIS (C.), SOLY (H.), VAN DAMME (D.). Op vrije voeten? Sociale politiek in West-Europa (1450-1914). Leuven, Kritak, 1985, 240 p.
MARECHAL (G.). Armen- en ziekenzorg in de Zuidelijke Nederlanden. In: Algemene Geschiedenis der Nederlanden, 1955, vol. II, pp. 268-281.
SCHOLLIERS (E.). De materiële verschijningsvormen van de armoede voor de industriële revolutie. Omvang, evolutie en oorzaken. In: Tijdschrift voor Geschiedenis, 88, 1975, 4, pp. 451-467.
VAN DAMME (D.). Armenzorg en de staat. Comparatief-historische studie van de origines van de moderne verzorgingsstaat in West-Europa (voornamelijk achttiende tot begin negentiende eeuw). Gent, s.n., 1990, 328 p.
VANDENBROECKE (C.). Sociale geschiedenis van het Vlaamse Volk. Beveren, Orion, 1981, 301 p.

Bijlage: Armenlijst Heilige Geesttafel, januari 1766

Geslacht	Leeftijd	Geboorte-plaats	Burgerlijke staat	Aantal kinderen	Reden tot bedelen	Steun van de armentafel	Beroep
KATTESTRAAT							
vrouw	in de 80 jaar	Aalst	ongehuwd	0	hoge leeftijd	3 stuivers (W)	
man	in de 70 jaar	Aalst	alleenstaande	4	hoge leeftijd	6 stuivers (W)	gewezen timmerman
vrouw	38 jaar	Aalst	alleenstaande	3	enige kostwinner	3 stuivers (W)	spellewerkster
vrouw	64 jaar	Aalst	ongehuwd	0	verlamd been en oogaandoening	inwoonster H. Geesthuis	gewezen spellewerkster
vrouw	77 jaar	Aalst	ongehuwd	0	hoge leeftijd	inwoonster H. Geesthuis	gewezen spellewerkster
man	onbekend	Aalst	weduwenaar	0	hoge leeftijd, één oog verloren	4 stuivers (W)	gewezen rocklijfstikker
man	70 jaar	Aalst	gehuwd	0	reuma en oogaandoening	15 gulden (huishuur)(J)	
man	in de 60 jaar	Aalst	gehuwd	2	hoge leeftijd	5 schellingen (J)	gewezen metserdiener
vrouw	44 jaar		ongehuwd	0	ongemak aan het gezicht		spellewerkster
man	in de 50 jaar	Aalst	gehuwd	2	reuma en geamputeerd been	5 schellingen (J)	gewezen rocklijfstikker
vrouw	48 jaar	Teralfen	weduwe	6	enige kostwinner	5 schellingen (J)	spellewerkster
vrouw	42 jaar	Aalst	gehuwd	4	enige kostwinner	3 stuivers (W)	spellewerkster
vrouw	29 jaar	Aalst	gehuwd	3	onvoldoende inkomen	5 schellingen (J)	spellewerkster
vrouw	in de 40 jaar	Aalst	weduwe	1	reuma en lichamelijke ongemakken	5 schellingen (J)	wassen van lijnwaad
man	34 jaar	Aalst	gehuwd	0	ongemak aan het gezicht	5 schellingen (J)	werkonbekwaam
man	In de 80 jaar	Aalst					
vrouw	in de 80 jaar		weduwe		blind		
vrouw					blind	inwoonster H. Geesthuis	
vrouw					kreupel	inwoonster H. Geesthuis	
MOLENSTRAAT							
vrouw	66 jaar	Aalst	gehuwd	5	blind		
man	in de 70 jaar	Aalst	gehuwd	0			
man	68 jaar		gehuwd	0	ongemak aan het gezicht		kleermaker
man	18 jaar	Aalst	weeskind	0			leerling schoenmaker
man	60 jaar	Aalst	gehuwd	3	stapt met krukken		

man	42 jaar	Mijlbeek	ongehuwd	0	kreupel		
man	80 jaar	Aalst	gehuwd	4	hoge leeftijd	gewezen schiptrekker	
vrouw	76 jaar	Aalst	gehuwd	1	onvoldoende inkomen	3 stuivers (W)	kleermaker
vrouw	48 jaar	Ninove	gehuwd	3			spellewerkster
vrouw	43 jaar	Aalst	weduwe	1	onvoldoende inkomen	14 stuivers in de winter (14d)	spellewerkster
vrouw	47 jaar	Aalst	weduwe	3		7 stuivers alle in de winter (14d)	
vrouw	22 jaar	Aalst	gehuwd	1			
man						krankzinnig	
ZOUTSTRAAT							
vrouw	40 jaar	Aalst	ongehuwd	1	onvoldoende inkomen		spellewerkster
man	74 jaar	Aalst	gehuwd	4	hoge leeftijd	5 schellingen (J)	
man	56 jaar		gehuwd	4	oogaandoening	gewezen blauwverver	
vrouw	85 jaar	Denderhoutem	gehuwd	3			
vrouw	63 jaar	Aalst	ongehuwd	0	gebrek aan haar handen	staat op de winterrol	gewezen spellewerkster
man	43 jaar	Aalst	gehuwd	7	onvoldoende inkomen	5 schellingen op de winterrol (J)	blauwverver
vrouw	67 jaar	Schaarbeek	gehuwd				wasvrouw
man			gehuwd			werkonbekwaam	gewezen schoenmaker
man	70 jaar		weduwenaar		gedeeltelijk verlamd	5 schellingen op de winterrol	kousenbreier
vrouw	over de 60 jaar	Aalst	weduwe	0	complicaties in het kinderbed	6 stuivers van de rol (14d)	spinster
vrouw	50 jaar	Aalst	gehuwd	3	reuma in de rechterarm	5 schellingen (J)	spinster
man	75 jaar	Geraardsbergen	gehuwd	3	kreupel	staat op de winterrol	gewezen zwavelstokmaker
vrouw	55 jaar	Aalst	gehuwd	0	gebrek aan haar rechterarm	staat op de winterrol	spinster
vrouw	70 jaar	Aalst	gehuwd		onvoldoende inkomen	6 stuivers van de rol (14d)	spinster
vrouw	65 à 66 jaar		gehuwd	0	onvoldoende inkomen	staat op de winterrol	kantwerkster
vrouw	70 jaar	Aalst	gehuwd	1	onvoldoende inkomen	staat op de winterrol	spinster
man	49 jaar	Aalst	gehuwd	3		staat op de winterrol	schalliedekker en mestraper
vrouw	27 jaar	Gent	gehuwd		koorts, man ligt in het gasthuis		
vrouw	54 jaar	Mechelen	ongehuwd	0	onvoldoende inkomen		spellewerkster

vrouw	30 jaar	Aalst	gehuwd	3	onvoldoende werk	staat op de winterrol	naaister
vrouw	40 jaar	Aalst	ongehuwd	0	geen spinnewiel door armoede	10 oorden (W)	spinster
vrouw	52 jaar	Wetteren	weduwe	2		8 stuivers (14 d)	spinster
man	31 jaar	Aalst	gehuwd	5		staat op de winterrol	blauwverver
man	39 jaar	Aalst	ongehuwd	0	blind	4 stuivers (14 d)	
vrouw					verlamd		
NIEUWSTRAAT							
vrouw	93 jaar	Aalst	weduwe	3	hoge leeftijd	4 stuivers op de zomerrol	gewezen spellewerkster
vrouw	60 à 61 jaar	Aalst	gehuwd	6	kreupel	5 schellingen op de winterrol (J)	mestraper
man	75 jaar	Aalst	ongehuwd	2	3 stuivers (W)	gewezen hoedenwasser	
man	62 jaar	Aalst	gehuwd		5dubbele breuk	5 schellingen van de rol (J)	gewezen blauwverver
vrouw	56 jaar	Aalst	gehuwd	0	blind	3 stuivers van de rol (W)	gewezen spellewerkster
man	82 jaar		gehuwd	8		4 stuivers van de rol (W)	
vrouw	59 jaar	Aalst	gehuwd	1	oogaandoening	3 stuivers van de winterrol (W)	spellewerkster
vrouw	59 jaar		weduwe	2	onvoldoende inkomen		spellewerkster
man	66 jaar	Aalst	ongehuwd	0	zwakzinnig		mestraper
man	38 jaar	Aalst	gehuwd	5	onvoldoende werk		blauwverver
vrouw	66 jaar		ongehuwd	0	gevallen, gebrek aan de arm		spinster
man	84 jaar	Engelsman	gehuwd	2		3 stuivers van de rol (W)	
vrouw	46 jaar	Aalst	gehuwd	4	kreupele vinger	4 stuivers van de winterrol (W)	spellewerkster
man		Aalst	weduwenaar	1	kreupel	4 stuivers van de rol (W)	
man	70 jaar		gehuwd	1	val van het dak	5 schellingen van de rol (J)	gewezen schalliedekker
man	80 jaar	Aalst	weduwenaar	2	kreupel en stijf		gewezen blauwverver
man	66 jaar		gehuwd	3	oogaandoening		gewezen blauwverver
man	55 jaar	Aalst	gehuwd	0	zieke echtgenote	5 schellingen van de winterrol (J)	gewezen zoutmaker, mestraper
man	50 jaar	Aalst	ongehuwd	0	lam aan heel zijn rechterkant		
man	in de 50 jaar	Aalst	gehuwd	5	oogaandoening, één oog verloren	6 stuivers van de rol (W)	pottenbakker

vrouw	52 jaar	Aalst	gehuwd	3	onvoldoende werk		spellewerkster
man	42 jaar	Aalst	gehuwd	5	manke dochter		
man	85 jaar	Aalst	weduwenaar	0	hoge leeftijd, gebrekkelijkheid		gewezen schoenmaker
vrouw	55 jaar	Aalst	gehuwd	1	oogaandoening		spellewerkster
man	in de 50 jaar	Aalst	gehuwd	3			kent geen ambacht
vrouw	in de 40 jaar	Aalst	gehuwd	2	zwakzinnig	3 stuivers van de rol (W)	mestraper
vrouw	29 jaar	Aalst	gehuwd	2	gebrekkige echtgenoot		spinster en zwingelaarster
vrouw	50 jaar	Aalst	gehuwd	5		staat op de winterrol	spellewerkster
man	29 jaar	Aalst	gehuwd	2		staat op de winterrol	kent geen ambacht
vrouw	in de 40 jaar	Aalst	weduwe	2		4 stuivers (W)	spinster
vrouw	42 jaar	Nieuwerkerken	gehuwd	4	gebrek aan handen en armen	staat op de winterrol	spinster
vrouw	44 jaar	Aalst	gehuwd	3	regelmatig ziek	staat op de winterrol	spellewerkster
vrouw	50 jaar	Aalst	ongehuwd	0	oogaandoening, regelmatig ziek	staat op de winterrol	spellewerkster
man	76 jaar	Aalst	gehuwd	4	val van het dak		schalliedekker
man	59 jaar	Aalst	gehuwd	2	gebrek aan het linker been		gewezen metser
vrouw	70 jaar	Aalst	ongehuwd	0			
man	22 jaar	Aalst	ongehuwd	0	oogaandoening		
vrouw	12 jaar	Aalst	ongehuwd	0			
vrouw	23 jaar	Aalst	weduwe	1	astma en gebrek aan de benen		
man	68 jaar	Aalst	gehuwd				
vrouw	87 jaar	Aalst	weduwe				
MIJLBEEK							
vrouw	54 jaar	Lede	gehuwd	4	stijve vinger	staat op de winterrol	spinster
vrouw	in de 50 jaar	Mijlbeek		2		staat op de winterrol	
vrouw	50 jaar	Mijlbeek	gehuwd	5		staat op de winterrol	spinster
vrouw	29 jaar	Welle	gehuwd	6		staat op de winterrol	
vrouw	29 jaar	Mijlbeek	gehuwd	2		staat op de winterrol	spinster
vrouw	25 jaar	Aalst	gehuwd	3			spinster

vrouw	37 jaar	Mijlbeek	gehuwd	8	zieke echtgenoot	staat op de winterrol	spinster
vrouw	37 jaar	Mijlbeek	gehuwd	3		staat op de winterrol	spinster
vrouw	50 jaar	Teralfene	gehuwd	4		staat op de winterrol	
vrouw	49 jaar	Aalst		1		staat op de winterrol	spinster
vrouw	21 jaar	Aalst	gehuwd	2	gebrekkige echtgenoot	staat op de winterrol	spinster
vrouw	34 jaar	Teralfen	gehuwd	3	zwakzinnig	staat op de winterrol	spinster
man	50 jaar	Banthenheim	weduwenaar	1			
vrouw	29 jaar	Aalst	gehuwd	2		staat op de winterrol	spinster
vrouw	31 jaar	Mijlbeek	gehuwd	3	borstkanker	staat op de winterrol	spinster
vrouw	32 jaar	Mijlbeek	gehuwd	3		staat op de winterrol	spinster
vrouw	49 jaar	Aalst	gehuwd	2	gebrek aan de linker arm	staat op de winterrol	spinster en knopenmaakster
vrouw	51 jaar	Erembodegem	gehuwd	3		staat op de winterrol	spinster
vrouw	65 jaar	Gijzegem	gehuwd	9		staat op de winterrol	
vrouw	58 jaar	Mijlbeek	alleenstaande	4			spinster
man	53 jaar	Schaarbeek	weduwenaar	7			
man	68 jaar				incapabel om te werken		
vrouw	28 jaar		ongehuwd		werkonbekwaam door ziekte		
NIEUWERKERKEN							
vrouw		Nieuwerkerken	ongehuwd	2	vallende ziekte		spinster
man	47 jaar	Nieuwerkerken	weduwenaar	2	ongemakken van een geraaktheid	profiterende van de armendis	
vrouw	37 jaar	Nieuwerkerken	ongehuwd			geniet af en toe van de armendis	spinster
man	in de 50 jaar	Nieuwerkerken	gehuwd	3	astma	profiterende van de armen	dis
man	33 jaar	Iddergem	gehuwd	5	zieke echtgenote	profiterende van de armendis	handwerker en wever
vrouw	65 jaar	Nieuwerkerken	alleenstaande	1	verlamde arm en stapt met kruk	profiterende van de armendis	
man	44 jaar	Nieuwerkerken	gehuwd	7		profiterende van de armendis	handwerker
SCHAARBEEK							
vrouw	34 jaar	Aalst	gehuwd	4			spellewerkster
vrouw	40 jaar	Aalst	gehuwd	5			spinster

vrouw			gehuwd	0	zwakzinnig	5 schellingen van de rol	spellewerkster
vrouw	53 jaar	Schaarbeek	ongehuwd		stijve arm	4 gulden van de rol (J)	spinster
vrouw	in de 80 jaar	Schaarbeek	gehuwd	2	hoge leeftijd	staat op de winterrol	
vrouw	Aalst			8			
vrouw	in de 50 jaar	Nieuwerkerken	gehuwd	3	zieke echtgenoot	5 schellingen van de rol	
vrouw	38 jaar	Schaarbeek	gehuwd	5			spinster
vrouw	54 jaar	Aalst	weduwe	1	reuma		
man	49 jaar	Schaarbeek		2			
vrouw	25 jaar	Mijlbeek	gehuwd				spinster
vrouw	53 jaar	Schaarbeek	gehuwd	5	stijve arm	5 schellingen van de rol	
vrouw	40 jaar	Hofstade	gehuwd	3			spinster
man	39 jaar	Aalst	gehuwd	0			gewezen rocklijfstikker
man	59 jaar	Aalst	gehuwd	0			gewezen bleker
vrouw	in de 50 jaar	Aalst	gehuwd	5			gewezen naaister
vrouw	34 jaar	Schaarbeek	gehuwd	3			spinster
vrouw	62 jaar	Aalst	ongehuwd	0			spellewerkster
vrouw	33 jaar	Aalst	gehuwd	3		staat op de winterrol	

Opmerkingen

1. De lijst is integraal overgenomen uit: S.A.A., O.A.A., nr. 2066. De lijst werd opgesteld naar aanleiding van de ordonnantie van 14 december 1765. Waarschijnlijk is de lijst fragmentarisch bewaard en moet de voorliggende lijst als een steekproef worden benaderd.
2. (W) = wekelijks, (J) = jaarlijks, (14d) = veertien-daags
3. 5 schellingen: Schellingen is geen reële munt maar een rekenmunt. Naar alle waarschijnlijkheid moeten de schellingen omgerekend worden naar groten Vlaams. Dit komt erop neer dat men recht had op 30 stuivers.

HET ANNEESSENSORGEL IN DE SINT-PIETERS-BANDENKERK VAN ERONDEGEM

Wenceslaus MERTENS
Bart VAN LANGENHOVEN

Inleiding

Het kerkorgel van de Sint Pietersbandenkerk van Erondegem kan worden beschouwd als een belangrijk instrument in het oeuvre van Pieter-Hubertus Anneessens, dat in zijn geheel een schakel vormt tussen de Rococo-orgelbouwkunst van de 18de eeuw en de volromantische orgelbouwkunst van de tweede helft van de 19de eeuw. In de literatuur staat het orgel bekend als daterend uit 1846, maar na een diepgaander onderzoek kunnen we stellen dat het orgel iets jonger is en dat het dateert uit de periode 1849-1851.

Het orgel behoort tot een type dat tot een overgangperiode behoort dat nog met vele wortels in het verleden vastzit, maar eveneens openingen heeft naar een ander klankbeeld dat weinig jaren later bij de romantiek zal doorbreken. De meubelstructuur en de instrumentale structuur zijn karakteristiek voor de vroege werken van P. H. Anneessens en vormen een welbepaald patroon dat in gevarieerde vormen op vele andere plaatsen in ons land terug te vinden is zoals in Deurne (Diest), Okegem, Opdorp, Opvelp en Mazenzele.

Bart Van Langenhoven, die het parochiearchief onderzocht voor een studie naar de bouwgeschiedenis van de Sint-Pietersbandenkerk in Erondegem, vond in het *Liber Memorialis* de vermelding van de bouwer van het kerkorgel, namelijk "*magistro Agneesens Ninoviensi*". Deze vondst was de aanleiding tot het schrijven van deze aparte studie over dit Anneessensorgel.

1. Naar een gedeeltelijk nieuwe kerk

Op 7 januari 1843 werd door de kerkraad van Erondegem besloten om de kerk te vergroten en een bijna geheel nieuwe kerk toe te voegen aan een gedeelte van de oude kerk. Van de oorspronkelijke kerk zou alleen het 14de-eeuwse koor, de toren uit de 16de eeuw, de noordelijke zijbeuk uit 1626 en het koorgewelf uit 1739 overblijven. Om de verbouwing en de nieuwbouw tot een goed einde te brengen werd er een beroep gedaan op architect - bouwmeester Johannes Beeckman uit Dendermonde [1].

De voornaamste reden dat de kerkraad is overgegaan tot een gedeeltelijke nieuwbouw van de kerk had als motivatie "... dat den voorgevel en de twee zijde muren van den ingang der kerk tot aen den toren door den ouderdom in een slegten staet bevinden en door deze vergrootingen en herbouwingen den geseyden voorgevel en muren souden weggenomen en door anderen vervangen worden en de kercke alzoo in eenen schoonen grooten goeden en gewenschten staet soude gebracht worden" [2]. In 1844 had de kerkraad beslist dat de helft van het beschikbare geld zou gebruikt worden voor de bouw van de nieuwe kerk en dat de andere helft "tot inwendige noodzakelijkheyd, vercieringen, aenkoop van kerkmeubelen, verplaetsen van orgel" zou aangewend worden [3]. Op een buitengewone vergadering in 1845 was men tot de conclusie gekomen dat men andere bronnen moest gaan aanboren om aan extra inkomsten te komen. Zo werd onder andere een bomenverkoop gedaan, werd er een tweede inschrijvingslijst geopend en een tweede subsidieaanvraag ingediend bij de provincie [4].

Nadat er in 1846 een commissie werd opgericht "om het bestaende plan ten uitvoer ten bringen met de ondernemers te handelen en alle doen het geen van voorzijde erbouwingen afhangende is", werd er van start gegaan met de werken. In totaal werd er gebouwd tussen 1846 en 1848. Het schip werd in neoromaanse stijl gebouwd. Op 4 juni 1848 werd de kerk door mgr. Delebecque, bisschop van Gent, gewijd.

[1] KAE, (Kerkarchief Erondegem) nr. 6, kerkraad van 7 december 1843; B. ROOSEMEIER EN C. VANDENBUSSCHE-VAN DEN KERKHOVE, Fotorepertorium van het meubilair van de Belgische bedehuizen. Kanton Aalst I, Brussel, 1979, p. 33.
[2] KAE, nr. 6, kerkraad van 15 januari 1844.
[3] KAE, nr. 6, kerkraad van 17 januari 1844.
[4] KAE, nr. 6, kerkraad van 2 februari 1845.

2. Het Anneessensorgel. Auteurschap en datering

Naar welk bestaande orgel men in 1844 verwees tijdens de vergadering van de kerkraad van 17 januari, is niet geweten. Evenmin is geweten wie de orgelbouwer ervan was. Kennelijk had men in 1844 nog de intentie om het oude orgel te behouden en naar de nieuw te bouwen kerk over te brengen.

In de orgelinventaris van de provincie Oost-Vlaanderen wordt echter uitdrukkelijk gesteld dat het orgel van Erondegem ca 1846 door Pieter-Hubertus Anneessens werd gebouwd. Voor de datering heeft de auteur Ghislain Potvlieghe zich vermoedelijk gebaseerd op een Latijns archiefuittreksel, dat hij (corrupt) citeert – bovendien zonder bronverwijzing - en dat bij nader onderzoek in het *Liber Memorialis* kon worden thuisgebracht [5]. Het correcte citaat luidt als volgt: "*Franciscus De Clippele ex Steenhuyse, anno 1811 mense Januario vicepastor factus in Haeltert et anno 1820 mense Januario pastor nominatus in Erondegem. Anno 1846 maximam partem Ecclesiae aedificavit, ac Organum pneumaticum novum Ecclesiae procuravit suis ac parochianorum sumptibus. Obiit 12a mensis Junii anno 1862.*" [6]

Deze tekst kan niet precies gedateerd worden, maar is in elk geval na 1862 geschreven, vermits het overlijden van Pastoor De Clippele vermeld wordt. Uit dit citaat leren we dat onder pastoor De Clippele het grootste deel van de kerk werd gebouwd in 1846 en dat diezelfde pastoor voor een nieuw orgel zorgde, dat hij betaalde deels uit eigen middelen en deels met giften van de parochianen. Over het auteurschap en over de preciese bouwdatum van het orgel wordt niets gezegd. De toeschrijving aan P.-H. Anneessens heeft G. Potvlieghe vermoedelijk op basis van constructiekenmerken gedaan, alhoewel hij dat niet expliciet vermeldt.

Ondanks het vele grondige archiefonderzoek kon nog steeds geen bouwcontract voor dit orgel ontdekt worden. Een grondiger onderzoek van het reeds vermelde *Liber Memorialis* leverde echter de lang gezochte informatie in verband met de auteur en datering: "*Organa nova anno D[omi]ni 1851 sumptibus Rev[eren]di D[omi]ni*

[5] G. POTVLIEGHE, Het historisch orgel in Vlaanderen, dl. I: Oost-Vlaanderen, (Ministerie van Nationale Opvoeding en Nederlandse Cultuur. Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg), Brussel, 1974, p. 30-32.

[6] KAE, nr. 91, Liber Memorialis, p. 5.

de Clippele (1000 fr:) et parochianorum facta sunt a magistro Agneessens Ninoviensi." [7] Verder konden we in het kerkarchief van Erondegem, dat verspreid is over het parochiearchief van Erondegem en het Bisschoppelijk Archief te Gent, nog twee vermeldingen terugvinden die betrekking hebben op de betaling van het orgel en die ons helpen bij de juiste datering. De eerste vermelding betreft de kerkrekening van 1849, waar we in de rand een opsomming terugvinden van namen en bedragen voor de betaling van het nieuwe kerkorgel. Vermoedelijk heeft men een omhaling gedaan op de parochie om de aankoop van het orgel dragelijker te maken. In totaal werd er 1509,73 fr opgehaald. De volgende personen zijn vermeld: "E.H. De Clippele 1000 fr, Erven De Smet 300 fr, Schockaert (koster) 100 fr, Bogaert (schatbewaarder) 50 fr, Constant Schockaert 20 fr, Charles Vermassen 2, 73 fr, weduwe De Craecker 5 fr, Colette Van Grunderbeeck 2 fr, Domien De Bruyn 20 fr, wed[uwe] Beinaert 10 fr" [8]. Het aandeel van de pastoor, namelijk 1000 fr wordt ook hier bevestigd. Verder moeten we ook concluderen dat het plan om een nieuw orgel te bouwen reeds bestond in 1849.

Een tweede document is een los briefje met volgende mededeling: "Betaeld van de kerk en van bezondere giften voor een nieuw orgel in het jaar 1851, te samen 2500 fr." [9]. Hoewel het document niet ondertekend is, mogen we ervan uitgaan dat het door de pastoor werd geschreven. In beide documenten is ook steeds sprake van een nieuw orgel, maar wordt evenmin een bouwer vermeld. Bovendien lijken ze eveneens een datering rond 1846 tegen te spreken.

Wanneer we ons herinneren dat de werken aan de Erondegemse kerk startten in 1846 en pas voltooid werden in 1848, kan het nieuwe orgel onmogelijk voor 1848 geplaatst zijn. De twee data, namelijk de omhaling uit 1849 en een betaling uit 1851, waarnaar ook in het *Liber Memorialis* wordt verwezen, moeten ons eerder doen besluiten dat het orgel werd gebouwd tussen 1849 en 1851. Het fameuze citaat in de inventaris moeten we dan zo lezen dat de datum 1846 betrekking heeft op het begin van de bouwwerken aan kerk, maar niet op de bouw van het orgel.

[7] KAE, nr. 91, Liber Memorialis, p. 13. Het is merkwaardig dat deze informatie niet door G. Potvlieghe werd opgenomen in de reeds eerder vermelde orgelinventaris. – Voor een uitgebreide biografie van Pieter Hubertus Anneessens verwijzen we naar J. EECKELOO, Pieter Hubertus Anneessens (1810-1888). Belgisch orgelbouwer, (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Schone Kunsten. Nr. 56), Brussel, 1993, p. 14-19.

[8] KAE, nr. 81, Kerkrekening 1849.

[9] BAG (Bisschoppelijk Archief Gent), Parochie Erondegem, nr. 2.

3. Latere herstellingen aan het orgel

In de loop van de verdere jaren zijn geen vermeldingen meer gemaakt over eventuele herstellingen of aanpassingen aan het orgel. Op 17 februari 1872 stuurde Charles Anneessens, zoon van Pieter-Hubertus en eveneens orgelbouwer, een "Bestek over het kuisschen en herstellingen te doen aan het orgel der Kerk van Erondegem; Als mede over eenige veranderingen en verbeteringen dat het orgelspel hedendaags vereischt" [10]. Dit bestek voorzag in het reinigen van het pijpwerk, het wegwerken van alle windverlies en het bijwerken van de intonatie plus stemwerk. Dit alles zou uitgevoerd worden voor 90 fr. In dit bestek werden ook enkele bijkomende voorstellen gedaan om "het orgelspel te laten verbeteren, bezonderlijk het zangspel". Anneessens' eerste voorstel was om de "Dulciana bas 4 voet te vervangen door Montre Bas 8 voet hetgeen met den Montre sup. 8 voet zou een volle spel uitmaken en het orgel merkelijk verzachten en verbeteren". Deze aanpassing zou 140 frank extra kosten. Verder stelde hij ook nog voor om de fourniture te vervangen "door een Viola Bas 8 voet waarvan de 12 grootste correspondeerende met Bourdon Basse". En ging hij verder: "Dit spel zou dan wederom voluit zijn met de viola sup." Deze verandering zou 110 fr. extra kosten. Tenslotte stelde hij nog een aanpassing voor om de Clairon bas te veranderen in een Bombarde of Pousone 16 voet sup en deze te verplaatsen "op den Hautbois". Andermaal besluit Anneessens: "Deze verandering vermeerdert de onkosten 20 frs. en zou nochtans het orgel merkelijk verbeteren. [11]" Het is erg opvallend hoe C. Anneessens' voorstellen volledig de geest van de romantische orgelbouw weerspiegelen: de grondtonigheid werd verder versterkt door het vervolledigen van 28'-registers en het creëren van een 16'-tongspel; daarbij zou de fourniture verdwijnen en eveneens de Hautbois sup. Uit het vervolg van het verhaal zal echter blijken dat van deze bijkomende werkzaamheden kennelijk niets in huis kwam. Wat daarvan de oorzaak is geweest, konden we niet achterhalen, te meer daar verdere briefwisseling met betrekking tot deze werken niet bewaard bleef. Het is niet ondenkbaar dat financiële overwegingen uiteindelijk de kerkfabriek hebben doen besluiten deze werken niet uit te voeren.

[10] KAE, nr. 17, DO, begeleidende brief van C. Anneessens van 17 februari 1872. - Charles Anneessens ging, in tegenstelling tot zijn vader, de meer commerciële toer op van de seriematige orgelbouw. De orgelmakersaktiviteit in de familie is behouden gebleven tot aan het overlijden in 1976 van Paul Anneessens, achterkleinzoon van Pieter-Hubertus. Voor een biografisch overzicht van C. Anneessens verwijzen we naar Charles Anneessens. Bouwer van kerkorgels, harmoniums, piano's en clavecimbels, in: S. GODFROID E.A., Muziekinstrumentenbouw te Geraardsbergen van de 15de eeuw tot heden, Geraardsbergen, 1986, p. 18-41. Hierin een werklijst en een uitgebreide bibliografie. Zie ook G. IMBO, Charles Anneessens. 1935-1903. Befaamd orgelbouwer, in: De Heemschutter, 2001, nr. 175, p. 9-18.

[11] KAE, nr. 17, DO, bestek van C. Anneessens van 17 februari 1872.

In 1901 werd er grote waterschade vastgesteld aan de daken van de kerk en "dat het dringend is dat er eene groote herstelling gedaan wordt aan het schaliën". Om deze werken te kunnen uitvoeren, werden bomen verkocht door deurwaarder Van Muylem te Aalst [12]. Mogelijks had het kerkorgel door het lekkend dak waterschade opgelopen en werden er daarom niet nader omschreven herstellingswerken in 1902 uitgevoerd door F. Joris [13].

Grote herstellingswerken waren in 1912 echt wel nodig geworden. De pastoor liet tijdens de vergadering van 1 juli 1912 aan de kerkraad weten dat het "bewezen is door bevoegde mannen dat de Orgel in de Kerk dringende herstellingen vraagt aan zekere versletene deelen". Kosten konden oplopen tot 600 à 700 frank. Om die kosten gedeeltelijk te dekken werd er besloten om 3 Canada-populieren in de Drieschput en 6 Canada-populieren op de Halfbunder aan de hofstede van Jan Siau, "welke zeer gevaarlijk staan en alreeds eene aanzienlijke waarde hebben", te verkopen [14]. Pas eind februari 1913 werd er contact opgenomen met Oscar Reygaert om het orgel te komen inspecteren [15].

Op 27 februari 1913 onderzocht hij het orgel te Erondegem. In zijn verslag signaleerde hij "hetgeen streng noodig is: - een nieuwe blaasgalg. - Het klavier vernieuwen. - Het mécanique gedeelte verbeteren met de houte crapaudinnen te vervangen door kopere alsook nieuwe paletten; nieuwe winkelhaken omdat de notten aan t'klavier niet meer zouden blijven hangen. - De orgel kuischen. - Reharmoniseeren en akkoordeeren." Deze werken zouden 1200 fr. kosten. Verder deed hij op zijn beurt opnieuw voorstellen om "meer fond in den toon der orgel te brengen, er zijn geene bassen genoeg op". Ten eerste stelde hij voor: "Men zoude kunnen den Contrebasson welke een slecht spel is suprimeeren en een nieuwe basse van 24 noten opbrengen genoemd Montre 8 pieds en zoo een compleet spel Montre 8 te bekomen." Verder stelde hij voor "een basse de Viole de Gambe brengen bij de gambe 4 pieds om er ook een compleet spel van 8 voet van te maken." Hij besloot zijn betoog als volgt: "Met zoo twee goede compleete spelen van 8 voet zoude het geluid der orgel voor het accompagneeren veel beter komen." [16] In feite hernemen deze voorstellen precies datgene

[12] KAE, nr. 6, kerkraad 6 oktober 1901.
[13] KAE, nr. 17, DO, brief van E.H. Annaert aan de Koning Boudewijnstichting van 2 januari 1989. Deze brief werd door E.H. Annaert opgesteld met het oog op het verkrijgen van subsidies van de Koning Boudewijnstichting. Dit is het enige document waarin verwezen wordt naar werken die F. Joris zou hebben uitgevoerd in 1902. Annaert geeft geen bronvermelding. Over de orgelbouwers Joris, zie P. ROOSE, De Belgische orgelbouwersfamilie Joris. Een status quaestionis, in: Orgelkunst, III, 1980, nr. 3, p. 3-12. Merkwaardig genoeg komen de werken van 1902 te Erondegem in geen enkele van de werklijsten voor, die P. Roose in deze bijdrage heeft opgenomen.
[14] KAE, nr. 6, Kerkboek, vergadering van 1 juli 1912.
[15] KAE, nr. 17, DO, brief van Oscar Reygaert aan de pastoor van 25 februari 1913.
[16] KAE, nr. 17, DO, brief van Oscar Reygaert aan de pastoor van 27 februari 1913

wat C. Anneessens reeds in 1872 had voorgesteld, exact met dezelfde bedoeling, namelijk meer grondtonigheid in de dispositie te brengen. Hieruit kunnen we niet anders dan besluiten dat de voorstellen van C. Anneessens nooit werden uitgevoerd.

Na wat heen en weer schrijven, ontving de kerkfabriek op 15 maart 1913 een voorstel tot overeenkomst tussen de kerkfabriek en Reygaerts, die op 17 maart 1913 definitief werd ondertekend. In deze overeenkomst werden volgende werken voorzien: 1. alle pijpen uitnemen, reinigen en herstellen waar nodig; 2. de windlade reinigen, de kleppen herstellen en de pulpeten vervangen; 3. het maken van een nieuwe blaasbalg "in goed dielenhout", voorzien van twee voetpompen; 4. het toetsbeleg met ivoor vervangen; 5. het regelen van de tractuur "en om dit een goed fonctionnement te geven, zullen de winkelhaken vervangen worden door kopere alsook de krapaudinnen van de abrégé en de paletten"; 6. "De montre 8 waarvan de 24 grootste basnoten niet bestaan zal volledig gemaak worden met er 24 nieuwe basnoten bij te brengen. De Contrebasson zal gesupprimeerd worden om plaats te geven op den sommier voor dit spel." 7. "De dulciana die maar van 4 voet is, zal eene octaaf opgeschoven worden om er een volledig spel van 8 voet van te maken met de viole de gambe. Er zullen aldus twaalf nieuwe baspijpen van 8 voet bijgevoegd worden."; 8. "De harmonie van al de spelen zal zorgvuldig overzien worden en gansch opnieuw goed gestemd". De totale kostprijs bedroeg 1825 fr [17].

Dit ontwerp werd voorgelegd aan de kerkraad op 6 april 1913, waar het goedgekeurd werd. Er werd daarom door de kerkraad aan het gemeentebestuur van Erondegem, aan het provinciebestuur en aan de staat gevraagd om "hulpgelden" te verlenen. Ook de kerkraad besliste "om haar deel in die onkosten te dekken, daardoor te gebruiken de zeshonderd frank welke daartoe voorzien zijn in de begrooting van 't jaar 1913 en voor het overige de noodige som te voorzien op de begrooting van 't jaar 1914" [18].

Blijkbaar nam het vrijmaken van deze nodige hulpgelden veel meer tijd in beslag dan verwacht. Begin januari 1914 waren de werken nog steeds niet gestart en op 15 januari 1914 informeerde Oscar Reygaert bij de kerkfabriek "hoeverre deze zaak nu staat", want, ging hij verder: "Welhaast zal een jaar geleden zijn dat ik den staat der orgel heb geweest onderzoeken". [19] Blijkbaar waren er intussen ook nog vragen gerezen in de kerkraad over de waarborg die de orgel-

[17] KAE, nr. 17, DO, brieven van Oscar Reygaert aan de pastoor van 7 maart 1913 en van 15 maart 1913; overeenkomst tussen de kerkfabriek en Oscar Reygaert van 17 maart 1913.
[18] KAE, nr. 6, kerkboek, vergadering van 6 april 1913.
[19] KAE, nr. 17, DO, brief van Oscar Reygaert aan de pastoor van 15 januari 1914.

maker diende te geven aangezien de herstellingskosten toch wel hoog opliepen. Dit vermoeden wordt bevestigd in een brief die Reygaerts op 30 januari 1914 schreef aan de kerkraad en waarin hij "waarborgt zijn de werken uitgevoerd aan de orgel der kerk van Erondegem voor een tijdstip van tien jaren, tegen alle feiten, die door de orgelmaker zouden voorkomen. Doch op voorwaarde dat hij alleen zal gelast zijn met de jaarlijksche onderhoud en akkoordeeren der orgel vermits de som van tien franken voor ieder mael. Dit akkoordeeren en zal ten minste eenmaal 't jaar moeten geschieden en in nood tweemaal" [20].

Om een tweede advies te horen werd er door pastoor Van de Voorde schriftelijk contact opgenomen met een voor ons nog onbekend persoon in Aalst. Deze antwoordde als volgt: "Ik veronderstel toch ook dat eene goede verandering zal zijn ... de onderste pijpen aan Montre evenals van Dulciana, 't is het enige nieuwe dat er aan is, voeg daarbij een blaasgalg. De rest is toch al niet veel van tel. 't Is waar, 't is nauwkeurig werk en daguren daarbij. Nu voor 1800 frank kan men toch al niet veel bedrogen worden" [21]. Blijkbaar moet men in de kerkraad van Erondegem akkoord gegaan zijn want op het einde van de maand februari 1914 liet Reygaert via een bevestiging weten dat "de volledige overbrenging van het orgel naar zijn werkplaats" in orde was [22].

In de kerkrekening van 1928 werden aan het orgel voor de nodige herstelling en onderhoudskosten 102,30 frank betaald [23].
Op 14 november 1940 liepen de kerkdaken en de toren grote schade op door een orkaan die de streek teisterde [24]. Op 6 juli 1941 besliste men dan om grote verbeteringswerken aan de kerk en een gedeeltelijke vernieuwing van het dak uit te voeren [25]. In april 1943 werden er aan het orgel herstellingen uitgevoerd die opliepen tot 3800 frank. De betaling hiervan werd goedgekeurd in 1944 [26].
In 1951 werd 500 frank betaald aan het onderhoud van het orgel [27].
In 1953 werd een vernietigend rapport geschreven door Jos Loncke en zonen over het kerkorgel:
In het verslag werden twee soorten werken voorgesteld, namelijk noodzakelijke werken en wenselijke verbeteringswerken.
Voor de noodzakelijke werken werd geopteerd voor: "uitnemen der pijpen, grondig herstel der windlade, vernieuwen der leerpijpjes.

[20] KAE, nr. 17, DO, brief van Oscar Reygaert aan de pastoor van 30 januari 1914.
[21] KAE, nr. 17, DO; brief (van een voor ons niet bekend persoon) aan pastoor van de Voorde, Aalst, 8 februari 1914.
[22] KAE, nr. 17, DO, brief van Oscar Reygaert aan de pastoor, Auxerre 23 februari 1914.
[23] KAE, nr. 81, Kerkrekening 1928.
[24] KAE, nr. 7, kerkraad, 6 april 1941.
[25] KAE, nr. 7, kerkraad 6 juli 1941.
[26] KAE, nr. 7, kerkraad 5 maart 1944.
[27] KAE, nr. 81, kerkrekening 1951.

Vernieuwen der windbakken liefst voor electro-pneumatieke functie, reinigen en herstel van het pijpwerk. Regelen van het regeerwerk. Opstel van het pijpwerk, harmonisatie en generale stemming. Vernieuwen der defecte windregelaar, tusschen ventilateur en blaasgalg.vernieuwen van enkele windkanalen."

Voor de wenselijke verbeteringswerken lag het volgende voorstel op tafel: "plaatsen der Bourd. 16 op pedaal met register voor afzonderlijk pedaalspel. Verwijderen der clairon- Hautbois en plaatsen der Trompet op deze chappe. Plaatsen op de chappe van Trompet van een vulwerk 4 k. 2v I 1/3v. Iv. Iv. Het bruikbaar metaal der clairion en Hobo bekers zullen hersmolten worden met toevoeging van voldoende tin voor het maken der ontbrekende pijpen van het vulwerk (volledig nieuw te maken 244 pijpen) [28].

Een paar dagen later kreeg de kerkraad een brief met als onderwerp: het herstel van het kerkorgel. Men zou onder andere alle pijpen uit het orgel nemen en deze reinigen en herstellen. Verder zou men een grondige herstelling van de windladen doorvoeren, het regelen van de slepen, het vernieuwen van de leerpijpjes, het herlijmen van het ontlijmde onderdeel in sterk papier, het reinigen van de windlade en het regelen van de kleppen en de veren. Vervolgens ging men overgaan tot het vernieuwen van de defecte conducten van de geposteerde pijpen en het vernieuwen van de transmissieladen, het vervangen van de defecte delen en membramen met nieuwe membramen in Havanna-pneumatischleder. Vervolgens zou men "regelen van het mekanisme en noodzakelijke herstelling der defecte delen. Dichtmaken der windverliezen in den blaasgalg met speciaalschaapsleder, Vernieuwen der defecte windkanalen. Herplaatsen van het pijpwerk, herstel aan pijpenroosters en schraaggestellen. Plaatsen op de chape van trompet een nieuwe fourniture, met in gebruikneming der nog dienstbare pijpen der oude fourniture, en het hersmolten metaal der oude clairon-hautbois met toevoeging van voldoende tin voor fourniture van 4 rangen 244 pijpen ..." Verder zou men "alle spelen" zorgvuldig geharmoniseerd worden zonder andere wijzigingen aan de dispositie luidend als volgt: op Pedaal Soubasse 16v. met nieuwe register. Op Man. C-c ''' , Montre 8, Flute Harm. 8, Gamba 8 (verzacht), Bourd. 8, Prestant 4, Flute 4, Flageolet 2, Fourniture 4 r., Trompette sup. en bas. De spelen welker baspijpen in transmissie staan worden na herstel terug in transmissie geplaatst (het is wegens de slechte staat van het orgel niet uit te maken welke baspijpen ontleend zijn). Waarschijnlijk: Bas Montre 8 en Flute Harm. 8" Als laatste punt werd het volgende vermeld: "generale stemming op A norm.

[28] KAE, nr. 17, DO, verslag over de toestand van het kerkorgel Jos Loncke en zonen, Esen 19 september 1953.

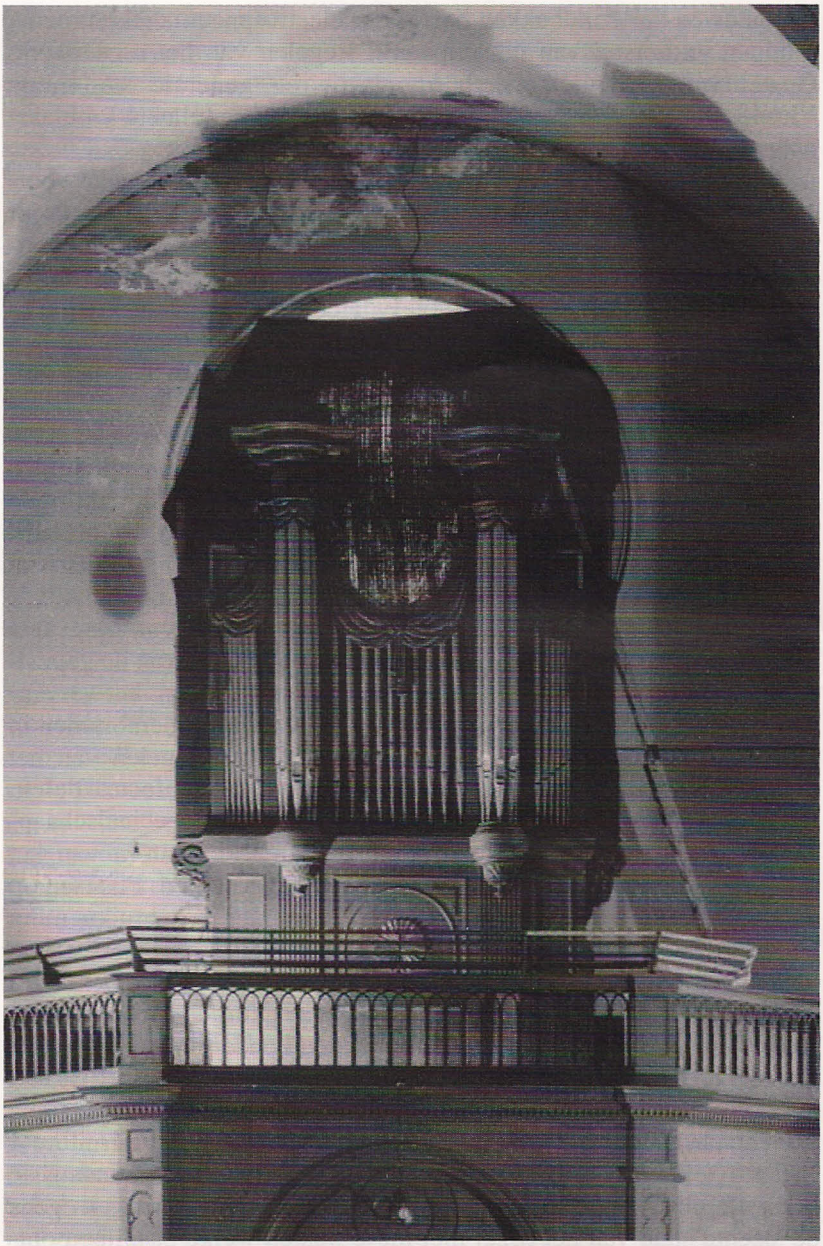

Het Anneessensorgel in de kerk van Erondegem, toestand vóór de restauratie
(foto en copyright: KIK, Brussel).

870 vibr. Winddruk ongewijzigd". Tenslotte vermeldde de brief nog dat er een levering ging plaats vinden van een "nieuwe regulateur tusschen de ventilator en de blaasgalg" en een inbouw van een aanzuigklep "in de geruchtdempendekast en afzetting derzelfde met isolatieplaten voor het gerucht te dempen van de ventilateur" [29].

4. De restauratie van het orgel

In de jaren '60 en '70 werden geen meldingen gemaakt van werken, herstellingen of wijzigingen aan het orgel. We vermoeden wel dat er in de loop van die jaren pogingen (?) ondernomen zijn om het orgel te stemmen en deze min of meer bespeelbaar te maken.
In 1987 was het orgel door transformaties, slechte herstellings- en onderhoudswerk, zo goed als onbespeelbaar geworden. Men besloot toen om het orgel in een eerste fase te restaureren. Vermits er slechts beperkt beroep kon gedaan worden op gemeentelijke toelage werd aan de VZW Parochiale Werken de opdracht gegeven andere middelen te verzamelen om de eerste fase van de restauratie te kunnen uitvoeren [30]. Daar de kerk van Erondegem gedeeltelijk als monument beschermd is (koor en toren bij KB van 16 november 1943) en het doksaal met het orgel zich in het niet beschermend schip bevinden, kwam het er op neer dat men geen subsidies kon aanvragen bij de Vlaamse Gemeenschap [31].

Na contact met de dhr. Fauconnier van AROL besloot de kerkfabriek om de eerste fase van sanering en het herstel van het orgel naar de oorspronkelijke toestand aan te vatten. De werken werden uitgevoerd door de firma Potvlieghe. Het was de bedoeling om met deze werken op een historisch verantwoorde manier een opnieuw bespeelbaar orgel te verkrijgen. Deze fase werd afgesloten op 2 januari 1989. Op 7 januari 1990 besliste de kerkraad dat de vzw Parochiale Werken de tweede fase mocht uitvoeren [32].

Voor deze fase werd er een subsidieaanvraag ingediend bij de Koning Boudewijnstichting. Op voorstel van de selectiecommissie "Bouwkundig Erfgoed" werd het projectaanvraag weerhouden [33]. Via haar campagne "Monumenten, Wij zorgen ervoor" kreeg men de broodnodige subsidies van de Koning Boudewijnstichting [34]. Tenslotte werd op 18 juli 1992 op de Vlaamse Orgeldag het orgel definitief ingespeeld door Peter Thomas.

[29] KAE, nr. 17, DO, brief van Jos. Loncke en zonen, Essen, 22 september 1953.
[30] KAE, nr. 17, DO, Uittreksel van de notulen van de kerkraad op 2 oktober 1988.
[31] KAE, nr. 17, DO, brief van E.H. Annaert van 2 januari 1989.
[32] KAE, nr. 17, DO, Uittreksel van de notulen van de kerkraad van 7 januari 1990.
[33] KAE, nr. 17, DO, briefwisseling, Brussel 24 oktober 1989
[34] KAE, nr. 17, DO, briefwisseling, Brussel 29 januari 1990.

5. De plaats en betekenis van het Erondegemse orgel in het oeuvre van Anneessens

Pieter-Hubertus Anneessens werd in 1810 geboren als zoon van de Brusselse "chirurgyn" Johannes Anneessens. Het gezin was op dat moment gevestigd in Londerzeel [35]. Het orgelmakersambacht heeft P.H. Anneessens waarschijnlijk geleerd bij de Brusselse orgelmaker Joannes Stefanus Smets. Rond 1832 vestigt hij zijn eerste atelier in Pamel-Ledeberg, maar kort daarop (alleszins reeds in 1835) vinden we hem in Ninove gevestigd, waar hij zal blijven tot aan zijn dood in 1888.

De eerste aktiviteiten van P.-H. Anneessens die ons bekend zijn, zijn onderhoudswerken aan het orgel in Essene, en de bouw van een huisorgeltje voor de molenaarsfamilie Van Nuffel in Pamel. Zijn eerste volwaardig kerkorgel bouwde hij in 1836 voor de kerk van Overboelare, waar het - weliswaar inwendig verbouwd - nog steeds aanwezig is. Tussen de bouw van het laatst vermeld orgel en dat van Erondegem zijn ons vooralsnog slechts vier andere nieuwe orgels bekend: te Lieferinge in 1840 (bewaard), te Mazenzele in 1843 (bewaard, thans in Nijverseel), Okegem en Alsemberg in 1847 (beide bewaard).

Het orgel van Erondegem, uit 1849-51 kan dus nog net bij de eerste periode van deze orgelmaker gerekend worden. Vanaf 1852 breidde Anneessens zijn werkterrein gevoelig uit in oostelijke richting: een heel aantal van zijn werken zijn nog terug te vinden in Waals Brabant, ten zuiden van Brussel, en met uitschieters als Deurne-bij-Diest (1852) en Opvelp-bij-Leuven (±1860).

Zijn bouwstijl evolueerde hierbij stilaan van de kleine eenklaviers-instrumenten in laat-klassieke stijl, naar het vroeg-romantische orgel met zijn donkerder kleurenpalet van grondstemmen en strijkende registers. Het eerste 'grotere' orgel realiseerde hij in Alsemberg in 1847, maar veel genoegen heeft hij er later niet aan beleefd: grotendeels ten onrechte werd het werk als onvolmaakt afgewezen, en een gedeelte van de kostprijs is hem nooit uitbetaald geweest.

Vermelden we tenslotte nog dat hij nieuwe orgels bouwde in Mere in 1852-53 (er is maar weinig van bewaard gebleven), in Neigem (1854), en in Zarlardinge (1856); in dezelfde regio vindt men dan nog het tweeklaviers-orgel te Galmaarden, uit 1877, dat bij het latere Anneessens-type te rekenen is. Vanaf deze periode verminderden zijn activiteiten: hij bereikte immers stilaan de leeftijd om het wat

[35] De geschiedschrijvers vertellen er steeds graag bij dat hij een achterkleinzoon was van de Brusselse gilde-deken Frans Anneessens, die in 1719 op de Grote Markt onthoofd werd, zogezegd wegens het aanstichten van een volksopstand.

rustiger aan te doen. Doch pensioen kende men niet in die tijd, en zo vinden we zijn laatste werk nog in 1884 in Pamel, zowaar de plaats waar hij zijn loopbaan begonnen was.

6. Enkele bouwkenmerken van Anneessensorgels

Wat P.H. Anneessens tot een opmerkenswaardige figuur maakte in het Vlaamse "orgellandschap", is het feit dat hij in zijn oeuvre evolueerde van het post-rococo naar een eigen vorm van romantische stijl. Enerzijds was deze evolutie reeds duidelijk herkenbaar in de vormgeving van zijn orgelkasten. Zo volgden bijna alle nieuwbouworgels van voor 1865 hetzelfde basisontwerp in post-rococostijl. Nadien bepaalden neo-stijlen en eclectisme het uiterlijke uitzicht. Daarbij werd ook het concept 'orgelkast' soms minder rigoureus toegepast: het innerlijke volume wordt ruimer, en als achterwand en dak werden simpelweg muren en plafond van het kerkgebouw benut. Anderzijds was echter de stijlevolutie ook merkbaar in de disposities, waarin zowel traditionele als geleidelijk aan meer nieuwmodische registers voorkwamen.

Terwijl de orgelbouw in het begin van de 19de eeuw nog steeds gretig gebruik maakte van aliquoten of enkelvoudige vulstemmen als kwinten en tertsen om de boventoonrijkdom van het klankpallet te onderstrepen, zal men met de opkomende romantiek dit heldere en transparante klankbeeld geleidelijk gaan verlaten. Met de romantiek zal de grondtonigheid meer belang krijgen en zal men de kwinten en tertsen achterwege laten omdat men ze als te schreeuwerig ging ervaren. Edmond Vanderstraeten, die in 1861 het inspelingsconcert van het Merklin-orgel in het Paleis der Academiën bijwoonde, vatte deze evolutie in zijn concertverslag op een treffende manier samen toen hij stelde dat bij de bouw van Merklin-orgels "certains jeux d'une intonation équivoque, tels que nazards, larigots, tierces etc." werden geweerd. Hij vond dit ook goed, want "ces jeux, dits de mutation, sont aujourd'hui condamnés sans merçi, et, quoi qu'on en dise, l'harmonie barbare qu'ils engendrent ne saurait être toléré par un homme de goût" [36].

Geheel in de geest van de romantiserende esthetiek ging ook Anneessens meer achtvoets-registers plaatsen, zoals de Montre 8' sup., de strijker Viola di Gamba 8 sup., en verder nog de overblazende Flûte Harmonique 8' en Flûte Octaviante 4'. De enkelvoudige aliquoten zijn volledig verdwenen. Heel typisch voor P.H. Anneessens

[36] Het artikel van E. VANDERSTRAETEN in: L'Echo du Parlement werd overgenomen in Le Guide Musical van 3 oktober 1861.

is de Dulciana 8', een wijd gemensureerde fluit. Bij de tongwerkregisters verdwijnt langzamerhand de Clairon 4' bas om plaats te maken voor de Euphone 8' sup. (met doorslaande tongen!), terwijl de Hautbois 8' sup. vergezeld werd door een brede "Contrebasson" van 8 voet.

Een P.H. Anneessensorgel wordt bovendien gemakkelijk herkend door een aantal persoonlijke elementen eigen aan deze bouwer. Dit geldt voor de koppen van de tongwerken, de labiumvorm van labiaalpijpen, de vorm van de ventiel-veren, de tractuur, de klaviermomvang van soms 5 octaven, de typische registerknoppen, de pedaaltoetsen met messingbeslag en dergelijke meer.

Midden tussen de vernieuwers vanaf het midden van de 19de eeuw, die symfonische orgels bouwden, vaak industriëel vervaardigd, en experimenten en nieuwe uitvindingen niet schuwden, stond P.H. Anneessens, die geen voorloper was, maar voorzichtig het midden hield tussen de grote vernieuwers en het stilaan uitstervende ras van de traditionalisten.

W. Mertens
Zwarte Zustersstraat 7
9300Aalst

B. Van Langenhoven
Overimpestraat 90
9340 Lede

DE SCHANDPAAL VAN OORDEGEM

Bart VAN LANGENHOVEN

Na de bezetting van de Franse troepen van de Zuidelijke Nederlanden, na hun overwinning van 26 juni 1794 te Fleurus, werden alle mogelijke symbolen verwijderd die een verwijzing inhielden naar het Ancien Régime. Hoe en in welke omstandigheden dit in Oordegem plaats vond is ons niet bekend. Het is wel zo dat de schandpaal van Oordegem of althans de restanten ervan toch nog het einde van de 19de eeuw gehaald hebben.

Toen de Geschiedenis der Gemeente Oordegem van De Potter en Broeckaert in 1899 verscheen vermeldden zij daarin dat "een deel van den ouden strafpaal ligt, in drie stukken gebroken, met den ijzeren halsband, vóór de woning der kinderen De Corte, rechtover de kerk"[1]. Dit was de vroegere herberg De Gouden Leeuw, gelegen tussen de Grote Steenweg en het dorp van Oordegem. Deze schandpaal bleef daar nog jaren liggen totdat de toenmalige burgemeester van Oordegem, Domien De Schaepmeester (1872-1899) er zich voor interesseerde. Deze schandpaal werd op zijn last terug gereconstrueerd en in zijn tuin opgesteld [2]. Op 16 maart 1967 werd de woning van wijlen Domien De Schaepmeester, nu bewoond door Paul De Schaepmeester in een openbare verkoping te koop gesteld [3].

De gemeente Oordegem had reeds in 1952 interesse getoond voor deze schandpaal en zag nu een gelegenheid om de schandpaal te verwerven. Omwille van een ruzie met de toenmalige burgemeester verklaarde Paul De Schaepmeester dat de schandpaal in de verkoop van het huis niet inbegrepen was. Notaris De Vuyst, die met de verkoop van de woning belast was, stelde voor, om erger te voorkomen dat de paal aan hem geschonken zou worden [4]. Dit akkoord werd goed gekeurd en op 11 maart 1967 verhuisde de schandpaal van Oordegem naar Borsbeke [5].

Hij bleef daar in de tuin van notaris De Vuyst staan totdat de huidige notaris Pierre Michel De Vuyst in oktober 2000 akkoord was

[1] F. DE POTTER, J. BROECKAERT, Geschiedenis der Gemeente Oordegem, Gent, 1899, p. 20.
[2] J. THIRON, Bijdrage tot de geschiedenis van de schandpaal van Oordegem, in: Ken Uw Dorp, Jaarboek van de heemkundige kring Heemschut Lede, nr. 31, 2004, p. 23
[3] R. DE GENDT, Oordegem, nederzetting, heerlijkheid, gemeente, Oordegem, 1989, p. 30.
[4] THIRON, Bijdrage, p. 23.
[5] DE GENDT, Oordegem, p. 30.

om de schandpaal aan Oordegem terug te schenken met als voorwaarde dat deze op een geschikte plaats zou worden opgericht en dat de restauratie op een historisch verantwoorde wijze zou gebeuren. Op 11 maart 2003 werd dit onderwerp behandeld op de cultuurraad van Lede. Hier kwam ook ter sprake dat een gedeelte van Oordegemdorp heringericht moest worden met o.a. een pleintje en dat daar dan de schandpaal zou kunnen heropgericht worden [6]. De gemeente Lede nam daarop de nodige stappen om dit plan te kunnen uitvoeren. De schandpaal staat nu op een aangelegd pleintje in Oordegemdorp tussen de Sint-Martinuskerk en het voormalig gemeentehuis van Oordegem.

B. Van Langenhoven
Overimpestraat 90
9340 Lede

De heropgerichte schandpaal in het centrum van Oordegem (foto B. Van Langenhoven).

[6] Verslag bestuursraad van de Cultuurraad van Lede, in zitting van 11 maart 2003.

SIGNALEMENT

BRAKELSE HUMANIST EN GENEESHEER THRIVERIUS HERDACHT

R. VAN ONGEVALLE en L. VERACHTEN (red.), *Hieremias Triverius Brachelius, 1504 – 1554*, Brakel, 2004, 169 p.

In 2004 was het 500 jaar geleden dat Jeremias De Dryvere, alias Hieremias Thriverius Brachelius, professor aan de faculteit van geneeskunde te Leuven en auteur van medische traktaten, te Nederbrakel werd geboren (1504 – 1554). Dit was een voldoende reden voor de Geschied- en Heemkundige Kring Triverius om een reeks manifestaties op touw te zetten rondom J. De Dryvere en de 16de eeuw. Eén van die initiatieven was de uitgave van een boek, waarvan de redactie gecoördineerd werd door L. De Temmerman en waarvan R. Van Ongevalle en L. Verachten de eindredacteurs waren.

Het is een zeer verzorgde uitgave met heel wat foto's, waarvan alleen die van de laatste twee hoofdstukken in kleur zijn. Acht auteurs leverden in totaal negen bijdragen, die ongelijk van lengte zijn, variërend van 6 tot 24 p., maar telkens afgesloten met een stevig voetnotenapparaat en een selectieve bibliografie.

Na vier inleidende teksten opent S. De Lange de reeks bijdragen. Hij schetst er de situatie van Nederbrakel in het begin van de 16de eeuw, een periode waarin het huis van de Lalaing met Karel I en II er de plak zwaaide. Bij de oprichting van de Collaterale Raden vervulde Karel II een hoofdrol. Tijdelijk was hij zelfs gouverneur-generaal in de Nederlanden. Veel biografische gegevens over dr. Thriverius zijn niet gekend. Wel weet men dat zijn vader een chirurgijn was en men vermoedt dat hij de Latijnse school te Geraardsbergen volgde. Die werd toen nog niet geleid door de benedictijnen van de Sint-Adriaansabdij maar door de Broeders van het Gemene Leven.

Prof. Godderis belicht het "medische denken in de 16de eeuw", een periode waarin het tot een conflict kwam tussen de traditionele geneeskunde (Griekse en Arabische) en de "renaissance" geneeskunde en waar men afrekent met de stellingen van Galenos. Het is de verdienste van A. Vesalius (Van Wesele) (1514 – 1546) om afstand te nemen van het verstarrende Galenisme. Hij is de grote revolutionair die zich niet meer beperkt tot de theoretische leerstof maar zelf op

zoek gaat naar lijken op de Leuvense Galgenberg. Vesalius, die zowel in Parijs als Padua heeft gestudeerd en tevens in deze laatste stad heeft gedoceerd,zal overigens niet altijd akkoord gaan met de stellingen van zijn leermeester Thriverius.

L. Verachten hangt een beeld op van het toenmalig universitair leven aan de Leuvense universiteit. Zij behandelt er de diverse studierichtingen (de artes, de rechten, de medische en de theologische faculteit, en het door Erasmus geïnspireerde *Collegium Trilingue*. Vervolgens behandelt zij de studiemethode, de organisatie van de universiteit en het studentenleven.H. Thriverius doorliep er zowel de artes als het *Collegium Trilingue* en de medische faculteit. Met een dergelijke opleiding was hij in staat om veel medische traktaten in hun oorspronkelijke taal te lezen.

De twee volgende bijdragen handelen expliciet over Thriverius en zijn werken. Prof. R. Van Hee belicht "De Dryvere en zijn ideeën over de aandoeningen van het menselijk lichaam". Hiervoor concentreert hij zich op de commentaren die Thriverius op Hippocrates' *Aforismen* heeft geschreven. Vanuit een tweetal invalshoeken (het behoud en het herstelvan de gezondheid, de ziektetoestanden) vergelijkt hij de ideeën van Hippocrates met die van Thriverius. De auteur komt tot de conclusie dat Thriverius een goed volgeling was van de Hippocratisch-Galenische opvatting en in die zin vrij conservatief was. Hij is evenwel op de eerste plaats een goed didacticus. Hij brengt op een geordende wijze kritiek op de verschillende stellingen van Hippocrates en voegt er zijn eigen ervaring aan toe. Hij is in staat om op een perfecte wijze symptomen van diverse ziekten te beschrijven. In die zin komt de vernieuwende tendens van de Renaissance bij Thriverius tot uiting, gekenmerkt door onderzoek, kritiek en toetsing.

De volgende bijdrage is geschreven door K. De Cooman die de publicaties van Thriverius analyseert. Het eerste traktaat verscheen in 1531, het laatste twee jaar voor zijn dood. In totaal zijn er 19 werken bekend, waarvan er drie door zijn zoon postuum werden uitgegeven. De eerste werken verschenen in Leuven en Antwerpen en vanaf 1547 allemaal in Lyon bij de gebroeders Bering.

An De Staercke toont aan hoe moeizaam de vooruitgang van de geneeskunde aan de universiteit doordrong tot de hospitalen en in casu het Leuvense Sint-Pietershospitaal, dat wegens zijn ligging nochtans een bevoorrechte plaats innam. Meteen schetst zij een goed beeld van een doorsnee hospitaal in de Nederlanden in de 15de en 16de eeuw: wie werd opgenomen, hoe werden de zieken verzorgd, welke rol speelden de zusters, de lekenhelpersen vooral de stad Leuven.

De twee volgende auteurs hebben het strikt chronologische kader van de 16de eeuw doorbroken en hebben met enkele rake penseeltrekken een ruime historische evolutie geschetst van hun thema.

Dr. W. Cornette, chirurg en verzamelaar van medische instrumenten, belicht in een korte bijdrage de "instrumenten van pijn en hoop". Hij toont aan hoe elke grote historische periode een bijdrage daartoe heeft geleverd. Zowel een tekening op een rotswand, een tekst op een zuil of een afbeelding op een schilderij kunnen nuttige bronnen zijn om dit medische aspect beter te kennen. Elke uitvinding vindt zijn weerslag op de medische instrumenten. Hij besluit terecht dat " de vruchtbare interactie tussen de medische vonk van het idee, de praktische uitvoering en commercialisering van het middel zijn een conditio sine qua non om te voldoen aan een fundamentele behoefte".

Dr. R. Van Ongevalle, huisarts en verzamelaar van apothekerspotten, behandelt in twee bijdragen, die rijk geïllustreerd zijn, de evolutie van de apotheek en de apotheker, "van charlatan tot apotheker, van wetenschap tot commerce". Hierbij komen aan bod: de rol van de magie en bijgeloof, de kruidentuinen in de kloosters en hospitalen en de apothekersgilden. Niet zozeer de 16de eeuw maar vooral de 18de en 19de eeuw betekenden de doorbraak voor diemedische groep. Tot het einde van de 18de eeuw is er weinig veranderd aan het therapeutisch materiaal: alle bestanddelen zijn van dierlijke, plantaardige of minerale aard. De tweede bijdrage behandelt dan vooral de evolutie van de apothekersofficina vanaf de Oudheid tot op vandaag, waarbij de recipiënten, waarin de producten bewaard zijn, overvloedig aan bod komen.

De rijke variëteit van artikels, geschreven door specialisten, geven ons een goed beeld waarin J. De Dryvere, alias H. Thriverius, leefde en werkte. Men heeft er geen hagiografie van gemakt, geen personencultus rond geweven. Elke bijdrage is goed gedocumenteerd en laat de mogelijkheid tot verder onderzoek. Eén vraag blijft onbeantwoord, waarom schrijft elke auteur H. Triverius, terwijl al de drukken van de dokter steeds H. Thriverius vermelden.

Geert Van Bockstaele

Het boek is verkrijgbaar bij de kring "Triverius", aan de prijs van 25 euro en 5 euro verzendingskosten. Het bedrag kan gestort worden op rekening van Triverius 444-8619801-78 te Brakel.

LIJST VAN DE BESCHERMENDE EN STEUNENDE LEDEN 2005

Beschermende Leden (33 € of meer)

Aalst, Mevr. Backaert Olivier
Brakel, De Lange Sylvain
Denderwindeke, Callebaut Antoine
Hofstade, Gielens Marc
Hove, Van Bockstaele Paul
Meerbeke, Mattens-Duvillé, W. & L.
Ninove, De Saedeleer Eric
Zottegem, Van Bockstaele Geert

Steunende Leden (22 € of meer)

Aalst, Cherretté-De Block
Aalst, De Ridder E.
Aalst, Eeman Rodolphe
Aalst, Fosselle Leo
Aalst, Gheeraerdts Gustave
Aalst, Mertens Luc
Aalst, Sallet J.
Aalst, Sint-Jozefscollege
Aalst, Temmerman Willy
Aalst, Van de Maele Gaston
Aalst, Mevr. Van Den Bremt
Aalst, Vernaeve Wilfried

Aspelare, De Latte Guido

Berlare, Thibau V.

Brussel, Courteaux Willy
Brussel, Galle Eliane
Brussel, Van Lil Elisabeth

Denderleeuw, Daneels Raphaël
Denderleeuw, De Ridder Marcel
Denderleeuw, Van Der Perre Wilfried

Diest, Jacobs Roger

Erembodegem, Claus Gilbert
Erembodegem, Daelman Marcel
Erembodegem, Van Bockstaele Marc

Geel, Tanghe Christine

Geraardsbergen, De Chou Freddy
Geraardsbergen, François Herman
Geraardsbergen, Van Bockstaele Raf
Geraardsbergen, Van Cauwenberge Christiaan
Geraardsbergen, Van Der Maelen Pascal

Gijzegem, Vanderhaegen Joseph

Grimminge, Pauwels Et.

Hekelgem, De Rijck Luc

Herzele, De Meyer Herman

Hofstade, Lievens Johan

Kessel-Lo, De Mont Hans

Koksijde, Uyttendaele Roger

Kortrijk, Hendrickx Dirk

Lede, Van Langenhoven Bart
Lede, VTB-VAB

Meerbeke, Smet-Blancke Robert

Meldert, Robijns Luc

Merelbeke, Van Acker K.G.

Nieuwerkerken, De Sloover Marcel

Ogy, Van Der Poorten Willy

Pollare, Pletinckx Jean Paul
Pollare, Van de Perre Dirk

Schendelbeke, Cock Marcel

Schoonaarde, Willems Hubert

Sint-Gillis-Dendermonde, Cordemans Antoon

Wichelen, Haerens Herman

Wieze, Van Driessche Luc

INHOUDSTAFEL-JAARGANG LV-2005

Artikelen

D. VAN DE PERRE, Is 'De Mallaard' (Nederwijk) de oudste bewoningskern van Ninove? 5-24

M. COCK, Onze-Lieve Vrouw of Antonius-abt? Volkse devotie tegenover oude parochievorming in Zarlardinge (Geraardsbergen) 25-37

G. VAN BOCKSTAELE, Plannen van de oude en de nieuwe kerk van Strijpen (Zottegem) 38-48

K.G. VAN ACKER, De Dender als grens tussen Rijksvlaanderen en Brabant. Een geopolitieke beschouwing 49-53

D. VAN DE PERRE, Een nieuw gegeven voor de bouwgeschiedenis van de kerk te Lieferinge 54-58

R. VERMOESEN, Queeste naar memorie en huishoudboekjes of privéboekhoudingen in het Land van Aalst (17e en 18e eeuw) 62-68

S. DE SCHRYVER, Ambachtslui en hun professionele ambities. Sociale mobiliteit binnen het ambacht van bakker, kleermaker, blauwwever en winkelier in Aalst tijdens de achttiende eeuw 69-122

M. COCK en G. VAN BOCKSTAELE, De Geraardsbergse oorkonders van 25 februari 1381 (Deel 7). Prosopografische en zegelkundige identificatie-elementen voor een sociale stratificatie 123-148

G. VANDE WINKEL en W. VERNAEVE, Bibliografie van de geschiedenis van het Land van Aalst 2004 (met aanvullingen uit vorige jaren) 149-227

W.L. BRAEKMAN, Marktliederen bij moorden te Opbrakel, Aalst en Nederhasselt 228-236

J. MOENS, Het financieel beleid van de Heilige Geesttafel te Aalst. Armenzorg te Aalst in de achttiende eeuw 237-286

W. MERTENS en B. VAN LANGENHOVEN, Het Anneessensorgel in de Sint-Pietersbandenkerk van Erondegem 287-300

B. VAN LANGENHOVEN, De schandpaal van Oordegem 301-302

Signalement

R. VAN ONGEVALLE en L. VERACHTEN (red.), Hieremias Triverius Brachelius (1504-1554), Brakel, 2004 (G. VAN BOCKSTAELE, Brakelse humanist en geneesheer Thriverius herdacht) 303-305

Mededelingen van het bestuur

Bij de 57ste jaargang en een wissel in het bestuur 3-4

Lijst van de beschermende en steunende leden 2005 306

Vernieuwing lidgeld en abonnementen voor 2006

Onze lidgelden blijven ongewijzigd!

€ 15 gewoon lid - € 22 steunend lid - € 33 beschermend lid

te storten op reknr. 393-0303276-46
Geschiedkundige Vereniging Het Land van Aalst
Brouwerijstraat 39 - 9300 Aalst

De lijst van de steunende en beschermende leden wordt in nr. 4 van de jaargang afgedrukt. Stort uw lidgeld onmiddellijk via bijgevoegd voorgedrukt overschrijvingsformulier. Het lidmaatschap wordt geacht door te lopen, tenzij het telefonisch, schriftelijk of per e-mail wordt opgezegd.
Het bestuur dankt alle leden voor hun trouw en de steunende en beschermende leden voor hun extra financiële steun. In 2005 zagen we ons ledenaantal licht teruglopen. We willen dit tij keren. Daarom vragen we aan alle leden een kleine inspanning te doen om ons tijdschrift in de vrienden- en kennissenkring beter bekend te maken. Te weinig mensen weten wat Het Land van Aalst te bieden heeft. Jaargang 2006 wordt opnieuw een boeiende jaargang met onder meer originele studies en artikels over Lodewijk Haumont, een voorloper van het Davidfonds en het Daensisme, het kapittel van Meerbeke en de Berlendisverering, het slotartikel over de Geraardbergse oorkonders, de Grimbergse heren van Ninove, enz. Het Land van Aalst staat in voor kwaliteit en variatie.
Nieuwe leden ontvangen gratis onze uitgave van de gekleurde Sanderuskaart van het Land van Aalst (af te halen bij de bestuursleden)

GESCHIEDKUNDIGE
VERENIGING
HET LAND VAN AALST

LOSSE NUMMERS - OUDE JAARGANGEN - PUBLICATIES

Los nummer: € 5
Volledige jaargang: € 16

Niet alle jaargangen en nummers zijn nog in voorraad.

H. VAN ISTERDAEL, e.a., Bibliografie van de Gemeenten van het Land van Aalst (1950-1983), 2 banden - 915 blz.: € 30

G. VANDE WINKEL, W. VERNAEVE, Systematisch register op de jaargangen 1 - 50 van het geschiedkundig tijdschrift Het Land van Aalst 1949 -1998, Aalst, 1999 - 158 blz.: € 6

Kaarten van het voormalige "Land van Aalst" - kleurendruk:
- Horenhault (1596), 1988: € 24
- Sanderus, 1998: € 5

Vijf reproducties van Sanderusprenten - kleurendruk - 1998-2000
- Waterkasteel - Moorsel
- Kasteel - Zandbergen
- Abdij Ten Roosen - Aalst
- Miniemenklooster - Geraardsbergen
- Kasteel - Idegem

per stuk: € 2,5
volledige reeks in mapje: € 10

De prijzen zijn te verhogen met de verzendingskosten. Vooraleer te bestellen, neem eerst contact op met Marc Uyttersprot : tel. 053 70 21 79.
e-mail: marc.uyttersprot@belgacom.net

De verzending gebeurt na storting van het verschuldigde bedrag op rekeningnummer 422-4072681-04 van Het Land van Aalst, Oude jaargangen, Krokusstraat 1, 9308 Aalst-Hofstade.

DE RIEMAECKER
printing
BVBA

Nukerkeplein 9 • B-9681 Nukerke
Tel. 055 21 14 04 • Fax 055 21 20 00
info@deriemaecker.be • www.deriemaecker.be

Op de kaft is de penning van "Het Land van Aalst" (1617) weergegeven. Op de voorzijde staat het wapenschild van de twee steden Aalst en Geraardsbergen, op de achterzijde dat van de vijf baronieën Rode, Gavere, Zottegem, Boelare en Schorisse.

HET LAND VAN AALST - DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT
Jaargang LVII - 2005 - Nummer 4 - oktober - november - december

J. MOENS
Het financieel beleid van de Heilige Geesttafel te Aalst 237-286

W. MERTENS
B. VAN LANGENHOVEN
Het Anneessensorgel in de Sint-Pietersbandenkerk van Erondegem 287-300

B. VAN LANGENHOVEN
De schandpaal van Oordegem 301-302

SIGNALEMENT 303-305

Lijst van de beschermende en steunende leden 306

Inhoudstafel-Jaargang LVII-2005 307-308

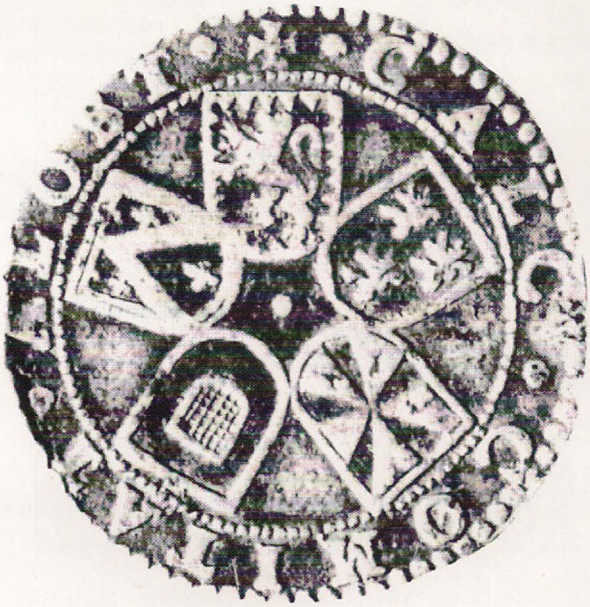

Afgiftekantoor: 9340 Lede
Erkenning: P 303215

Verantw. uitg.: Dirk Van de Perre
Hoogstraat 23, 9401 Ninove-Pollare